

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1990 — Ч. 2 (346)

Софія Майданська: ІЗ ЦИКЛУ «ЕПІСТОЛИ»

М. Мушинка: МАЙСТЕР ДРІБНОЇ ГРАФІКИ

Б. Чайківський: ДЕСЯТЬ ДНІВ, ЩО ПОТЯСЛИ
БЮРОКРАТИЧНУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

РОЗМОВА З МИКОЛОЮ РЯБЧУКОМ

ISSN 0585-8364

Нові видання Видавництва «Сучасність»

* **Микола Лебедь:** УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9,00 ам. доларів (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документації, також нові документаційні матеріали.

* **Юрій Самброс:** ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол.

У спогадах хроніка сталінського погрому українського національного відродження, цікаві епізоди з життя О. Олеса, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

* **Атена Пашко:** НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії

Переднє слово Михайлини Коцюбинської; обкладинка і мистецьке оформлення Опанаса Заливахи; тверда кольорова обкладинка.

1989, 168 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15,00 ам. дол.

«Корінням своїм поет проростає в рідну землю, в минуле свого краю. [...] В] поезії такого типу — поезії жіночній — велике місце займають мотиви інтимні, тема кохання» (Михайлина Коцюбинська, стор. 10).

* **Емма Андієвська:** АРХІТЕКТУРНІ АНСАМБЛІ. Сонети

Мистецьке оформлення авторки.

1989, 238 стор. ISBN 3-89278-018-8 Ціна: 20,00 ам. доларів

«[А]ндієвську] цікавить переважно внутр[ішній] світ людини, складні психол[огічні] колізії, розкриваючи які вона вдається до поезитики сюрреалізму» (І. Драч, Українська літературна енциклопедія, т. 1 [Київ, 1988], стор. 62).

* **Василь Витвицький:** МУЗИЧНИМИ ШЛЯХАМИ. Спогади

Обкладинка Марії Голінати; безкислотний папір.

1989, 217 + 4 стор. знімок. ISBN 3-89278-016-1 Ціна: 14,00 ам. доларів

Автор дає описи свого й мистецького життя в Галичині за Польщі, в Радянському Союзі, в Генеральній Губернії і в країнах Нового світу.

* **Франц Кафка:** ОПОВІДАННЯ (У перекладі Івана Кошелівця)

Обкладинка Надії Штендери; безкислотний папір.

1989, 261 стор. ISBN 3-89278-019-6 Ціна: 15,00 ам. доларів

У збірці 22 оповідання Франца Кафки як з публікованого за його життя, так і з посмертної спадщини.

* **В. Домонтович:** ПРОЗА. Три томи ТОМ ДРУГИЙ

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова.

Примітки Ю. Шевельова; суперобклад. Ярослави Геруляк, тверда оправа.

1989, 477 стор. ISBN 3-89278-009-9 (т. 2) Ціна: 30,00 ам. доларів

ТОМ ДРУГИЙ закінчує наше видання творів В. Домонтовича (Віктора Петрова), дає читачеві дві його повісті — Романи Куліша і — Без ґрунту.

ТОМ ПЕРШИЙ (1988, 519 стор.) — оповідання «Апостоли» та три повісті: «Дівчина з ведмедиком», «Аліна й Костомаров», «Доктор Серафікус».

ТОМ ТРЕТІЙ (1988, 558 стор.) — 28 оповідань і нарисів, частина яких з'являється друком вперше.

Разом / ISBN 3-89278-011-0 (тт. 1, 2, 3: безкислотн. папір): 75,00 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1990
Ч. 2 (346)
РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — FEBRUAR 1990
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Лариса Онишкевич, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймс Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкуюється і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle: Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Druck: Kalyn Press
450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст**ЛІТЕРАТУРА**

- 5 *Емма Андіївська*: Сонети.
11 *Софія Майданська*: із циклу «Епістоли».
18 *Юрій Покальчук*: На підніжжі трамвая.

МИСТЕЦТВО

- 26 *Микола Мушинка*: Майстер дрібної графіки.
33 *Іван Лелша*: Квітни славою, «Червона рута»!
42 *Валеріян Ревуцький*: На маргінесі театрального життя України.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 48 *Володимир Малинкович*: Вгору-вниз по косогорах.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 62 *Богдан Чайківський*: Десять днів, що потрясли бюрократичну систему України.
73 *Надія Світлична*: Екологія і громадський рух в СРСР.
77 *Микола Чубук*: Вибори свого майбутнього.

СПОГАДИ

- 81 *Тетяна Кардиналовська Пилипенко*: Спомини з 1920—1930-их років.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 98 Навіть якщо один шанс із тисячі. — Розмова з *Миколою Рябчуком*.

- 109 Інтерв'ю з Олесем Бердником у Нью-Йорку. — Провела *Лариса Онишкевич*.
- 112 Розмова з Леонідом Рудницьким про переклад *Собору* Олеса Гончара. — Провів *Ігор Михалевич-Каплан*.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 116 Patricia Kennedy Grimstead. ARCHIVES AND MANUSCRIPT REPOSITORIES IN THE USSR: UKRAINE AND MOLDAVIA. — *Наталка Лончина*.

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ

- 118 Українська пресова агенція. — Оргкомітет для підготовки Конференції Т-ва Робітників України.

НАШІ СУСІДИ

- 119 *Айше Сейтмуратова*: Українсько-кримськотатарські фолкльорні зв'язки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 122 *Юрій Шпір*: Continua до «Prolegomena до характеристики хохлацької мови».
- 126 *Іван Шумук*: Лист до редакції.
- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

СОНЕТИ

Емма Андієвська

**Античні ремінісценції
(смерть завойовника)**

Здавалося, нема таких річок,
Яких не переплисти, та імла
Забрала берег, й тільки палі лун
Лишилися мені від сурмачів.

Що море — звичайнісінький рівчак,
Коли снага є, але серця млин
Не годний — не велике, а мале,
Що найдошкульніше і раниць, і пече.

Мов серед ранку — раптом надвечір'я, —
Відгородилося "сьогодні" від "учора",
Товариші й ефеби балакучі,

Що зернята із виноградних кичок,
Й лавровий завойовника вінок,
Й обличчя — на дні чаші у вині, —

Й мене вже поглинає далина.

**Архітектурні ансамблі
(фляжолет над лягуною)**

Палац, який — задовго такеляж
Овальних арок, балюстрад, ротонд,
Щоб — враз, як скатертину, покриття
Й зигзагом — еліпси, що — порожнини лодж.

Й на протязі питаючи, коли ж
Колонне серце — водяні кроти,
Згорнув всі крила, й вгору, у круте —
Падіння в світло, непідвладне злу.

Набік — каміння й цегла, як хвороба.
Увесь фронтон вже за основу — рибу,
Що світ тримає в присмерк жовтодзьобий —
Сам обрій, який міцно зуби сціпив.
Минуле, що майбутнім віджило.
І над лягуною — самотній фляжолет.

Увігнутий краєвид

Видовжуються капіляри слуху,
Отримуючи променисту здатність.
Переформовується видиме на дотик.
На місці форми — фіялковий легіт.

На полювання вийшов лев із лігва.
Те зовнішнє, що встигло народитись,
Неонові повикидало дельти.
Вся в маятниках, — дійсність, як вологість.

Звук грубшає, вже майже куб, і звідти
Левиця — з цятки — левенят виводить.
І знов — ні сліду, тільки в нетрях тужно —

Спіралі — птах, що — про речей тотожність.
Та в пільмі невимовного ловець,
Що місяці з мисок перелива.

Пересторога

Весь світ вмістився з ніжками в таріль,
Яку — ще мокру — на полицю майстер.
І поруч смокви — в хмаросягах місто
З вогнями — й океанів бандероль.

Не зміщуються — гуркіт й пастораль
І перехожий, який — крихти — з мосту.
Нового в пляшку націдили мусту,
А попередній все ніяк не вмере, —

Пручається гіркі клейноди скласти,
Дарма що дух із кожним колом склистіш.
Усе життя з самих лише скорочень, —

Ковтає лійка — і людей, і речі.
Та в затінку — на закрутах — сервал,
Що — от — свідомість зі стебла зірве.
Перехід із синкопами

Все ближче кола, — здобич — корморан,
Хоч ще на віддалі — і сплеск, і смолоскипи.
В прозорій п'їтьмі віск на воду капле.
Дошки могутні — з чотирьох сторін.

Недійсність починань. Ріка. Порон.
Й освітлені грозою хмизу купи.
Прокопуються в вічність тлінокопи.
Лиш пухирці, що вже — новий терен.

Буття кишені має невичерпні.
Єдина плівочка — майбутнє від учора.
І в пустці знов поповнюються лави.

Та тяжче — шлях, і течія — мінлива.
Ще тільки воля — стежку в краєвид.
Вже й покотилась геть від тіла голова.

А світ в зіницях — міниться і пливе.

Натюрморт на тлі краєвиду, що зникає

Два баклажани, перець, картоплина
Й упоперек — на трьох квадратах — хмара,
В якій перлина грозова замерзла.
Із дійсности м'яку зірвали пльомбу,

Й блакить, що разом зібгана з біпляном,
Минаючи нерівності похмурі,
В рачки порозгорталася сумирні, —
Повз клекіт і парсуни тороплені.

З тарілки повернуло течію
У отвори, що віють в нічє,
Де язики, що розсувають межі

В чавуннім склі посілостей суміжних —
Півкулями на стадії літавр.
Свідомість, що на стрічку золоту.

Близькість вершника

Не обрій, а складчастий хробачок,
Який — пунктиром — довгу днину й хмарну.
Фасети серед попелу відміряв,
І пруг, який ніколи не кінчавсь,

Зібгав тіла і простір — й під канчук
Зірчастий, котрий досі — вхід у морок, —
На сяйво, де ще присмоктки понурі —
За упирями — стежку уночі.

Як порожньо. Лиш тиша гупа в венах, —
Опорні пункти серед шумовиння, —
Хоч парами — і чисті, і нечисті,

Мов у ковчег, подоби, — передчасно
Тренуються на всіх площинах для
Невтільного, що дійсність — під сідло.

Рівнина з межею

Предмети розчиняються, як сіль,
Дарма що — ледве — надвечір'я плями.
З'їв світ — і лапки полизав вже — лемінг,
Що краплі обтрусив із парасоль.

Неспокій у душі то пригаса,
То спалахами — жмутики соломи.
Не день, не ніч, а світло ледве блима.
Й навколо ані пса, ані осель.

Лиш в оці, патином старим підпертім,
Що — піврівнини, інколи — гепарди.
Й дзвін: піраміди тиші — так виразно, —

І кожна — силу, й кожна — голос різний.
Здається, — мить, і пам'ять загребує,
Де ходить, ще палаючи, хребет.

Інший линвоскок

Гонг. Линвоскок, що раптом шкандиба
І все ніяк — найвищого порога, —
Під свист, прицмокування, тупіт, регіт
Промацується не в свою добу.

В повітрі гужавім іде, аби
Над головами — навстіж — браму другу,
Де видно білих дам і однорога,
Що їсть із рук латаття голубе

І не сахається ні дзеркала, ні ласки
Й на линвоскока з огорожі блиска,
Що — так несхибно, бо — єдиний дотик,

Й колони з ока стануть випадати, —
Все вужча линва, що — світил сизаль, —
Лиш крок — й краплини крові на камзол.

Постать в трюмо

Гармонією витяглось трюмо,
І, замість обрисів — повільний планетарій,
Серед якого — три стегна — в натурі,
Що — з барельєфа — сутности фермент.

За спиною мигнуло крадькома
З глибин, — і в серце, — наче із мортири, —
Таку самотність — з гуркотом — з етеру,
Що зникло світло, зникли очі, мур,

Й на місці заспокійливих подробиць,
Що — на краях — у затінку — роздрібно,
Усі шляхи — суцільна скеля — злива,

Яка — не град, — тичинки гомінливі.
І від єства — один єдиний тон,
Котрий у пільмі голубом літа.

Пляшка з вином

Атлет у пляшці — на руках, вино
Розширює стихії кубатуру.
Міцніють м'язи й воля від повторень,
Дарма що тіло — у циліндр скляний.

Бож там, де острови і мілина,
Глибини відкриваються на старість —
З вітрильником, — хоч інвентар настирний
Крізь денце обрію, що — перетятий нерв.

Та поки — місце на столі почесне,
Прозора плоть, скидаючи гранчастість,
В розряди укладається смолисті.

Ще корок — шийку — й поштовхи хвилясті
Пантерних лап, що за фасадом млості,
Де в мушлі перечікує слабке,

Аби — горлянку — за одним стрибком.

Софія Майданська

Із циклу «Епістоли»

Мій роде,
розпанаханий булатною рікою,
із чаші черепа твого
п'є кров живу
зрадливий кочівник,
п'є і сміється,
і твою мову,
твою єдину Ярославну
гвалтує на розоренім валу.
А Десятинна церква
паде,
паде і валиться,
і знову
паде,
ушент розчавлена
гріхами нашими
і нашим горем.
Хто, хто прокляв
цю землю,
землю-покритку,
одурену мою,
сердешну матір?!

Лист 44

Чи можеш ти, мій брате дорогий,
любити так, як блудного любили?
Я стільки літ блуджу
гостинцями чужими,
я стільки літ
 під брамою стою
і гримаю,
щоб знов мене впустили
в чистилище чуже,
в чужую віру,
що згордно дивиться на мене
з висоти
своєї вежі,
 на пісках сипучих

змурованої нашими батьками.
Ось-ось впаде на голову мою
прокляття всіх, похованих під нею,
і, як стара бандура, трісне дума,
що триста років

стугонить у скронях.
Чи можеш ти укляклу притулити
до свого болю,
до своїх колін,
й не кинути з одчаю
персті пригорщ,
і витерти перстом
сльозу мою.

Чи можеш ти, мій брате дорогий,
прощати так,
як блудному прощали?

Лист 70

На сполох нам дзвонили
в іржаву рейку,
бо дзвони
із вирваними язиками
давно мовчали...

Ой на Івана,
та на Купала...

Матроси видирали
святії моші
з гетьманських церков
і, прив'язавши до палів,
селом носили.
Баби хрестилися,
дівчата...
Ой на Іва...

ховалися по клунях,
а потім —
крізь полум'я —
голіські,
через поле,

цвіли, як папороть,
горіли...
і в став...

Та на Купала...
Вінки-віночки
у ставу постали...

Лист 64

Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має.

І. Воробкевич

Мой бри,
що мені скажеш,
братіку мій,
буковинче?
Стань на риночку,
на ринку,
"шіфа" твоя відпливла.
Вдарить у поли,
у дзвони
наша Парасковея:
— Де ж ви поділи поле?
— Вбили коло села.
— Де ж ви Дністер поділи?
— Ми його отруїли.
— Що ви з дітьми зробили?
— Ми їх занапали.

Марно старий Тарадуда
в хустку ховав заклинання.
Доки лице ви мали,
Мали і честь між людьми.

Марно тисячу років
наша мова-небога
здалеку була ноги,
як до касарні мати.
А теперки під муром
головкою камінь лупає,
камінь у ваших грудях,
тиверці темні мої.

Лист 2

Ой місто, місто,
розтікається поволі,
наче райдужна пляма нафти
на місці,
де розбився танкер,
вантажений чорним вогнем.
А під сподом,
о ні,
не морська глибина —
болото
і кості моїх войовничих предків,
закуті в кайдани кості,
сторчма застигли,
як палі вбиті
(ой леле, неволею вбиті,
а все ще співають про степ...).
В ритмі галянтного менуету
гойдається Петергоф,
лиш поскрипують тихо у такт
білі мої ключиці.
Ти не чуєш,
ти звідси далеко,
як і всі,
ровесники перших реакторів.
А я чула,
чула щодня:
"Трактори, трактори, трактори!
Переоремо степ
на п'ять, на десять віків більше,
ніж минулого року,
щоб євшаном і ковилою
ніде і не пахло,
пам'яттю більше не пахло!..
Переоремо власне обличчя,
відкрите, слов'янське,
українське,
на десять, на двадцять віків більше,
ніж минулого року..."
І кожен ранок з'являвся на світ,
завзято співаючи марші.
Але ж я знаю,
знаю напевно,
що нічого живого

на цій землі
без болючого крику
не народжується.

Лист 59

Так брали льон.
Тонке повісмо
на пелени.

Дитина в яслах спить.
На сіні спить Марія.

Царі ще не прийшли.

Зідхають тихо стегна
ківних
корів.

Ще Ірод
не має гадки нас вбивати.

Царі ще не прийшли...

Зачаті,
родимося ми в цю ніч,
у першу ніч
від рождества Христового,
щоб стати убієнними дітьми
біблійного народу.

На Дніпрі,
на світ прийнявши,
нас пелени сповили.
А відпускаючи —
сповивають Соловки...

Лист 65

У гамівній упряжі
волочимо по замкненому колу
свої Содоми і Гоморри.

Задубілими од гасел
голосами
співаємо.
Співаємо "Дубінушку".

Ти плачеш?!
Витри сльози радості
Першотравневого параду — 86
з Хрещатика,
із хресного походу...

Хліба нам не треба!
Видовиш!
Дайте! Дайте!
Віді-ідіотських кліпів!..

Схлипів
ріллі змордованої
вже не чути.
Прикривши роздертою сорочкою
свою ганьбу,
вона сконала...

Хліба нам не треба!
Його ерзац
ми візьмемо
з-під себе.

Лист 76

Були і залишаємось
до днесь
Іванами в затворах.
Затворники Івани
самі на себе
закови наложили
на тридцять літ...
На триста,
чотириста,
п'ятсот...

Та досі
наша мученицька плоть
не стала ще святою.

Може,
мошей наших треба —
тліну,
 попелу,
 кісток?
Святих кісток Дніпра,
і степу,
 і Карпат,
і узвичаїв наших
старовіцьких,
де Матір цілували
у десницю,
що хліб
між нами
порівну ділила.
Невже тоді,
коли із наших мошей
самі спадуть кайдани,
почнеться
паломництво
до тліну святого
і попелу,
 й кісток?!

НА ПІДНІЖЦІ ТРАМВАЯ

Юрій Покальчук

— Слухайте анекдот! Один питає: "Як ваше прізвище?" А другий йому: "Дякую. А ваше?"

Я спершу посміхнувся, а потім широко розсміявся. А вже Ігор заливався сміхом так, як тільки він і міг сміятися. Здавалося, із дна його темних очей зринали соняшні зайчики. Я нікого не знав, хто би сміявся так широко і всеосяжно. Так, мабуть, сміялися ще десь у шістнадцятому столітті козаки-запорожці, або й нині сміються якінебудь бразилійські негри, яких можна уявити тільки з книжок.

Ігор переходив до сьомої кляси. Він був моїм племінником і другом. Якщо ж знати про мене більше, то, мабуть, ще крім старшого мого племінника Віталіка, який тепер перебував в армії, друзів у мене й не було.

Я не рахую лише моєї молодшої сестри Олени. Між нами п'ять років різниці. Вік з плином часу втратив для нас значення, а коли майже враз повмирали наші батьки, то ми з сестрою настільки зрідлилися і зійшлися, що я й уявити не можу, що в дитинстві у нас могли бути якісь негаразди.

З Андрієм, Олениним чоловіком, у мене також склалися теплі, приятні взаємини. Але родичі наших рідних — це лише наші, сказати б, двоюрідні родичі, так само як і друзі наших рідних — лише наші двоюрідні друзі. Бож ми їх не вибираємо, вони вибрані іншими для себе, а ми їх дістаємо у придане до наших рідних.

Так і з Андрієм. Я міг лише дякувати долі, що цей циганкуватий Андрій ще такий, а не інший. Господарний, практичний і добрий. Що ще треба дружині? Живи і радій.

Змолоду нам видається, що з часом людина, яку ми собі обираємо, зміниться і стане такою, як ми хочемо. Вочевидь і тій, іншій людині, так само здається і щодо нас.

Якщо це юнацька дружба, то згодом вона при невідповідності характерів тихо розпадається сама по собі, за течією життя. Якщо ж це подружнє життя, спроба створення родини, то згодом, при виявленні суперечностей, шлюб або розпадається, як це сталося у мене, або ж кожен витримує негаразди іншого, і родина існує. А ще ж і діти ростуть, і віз життя котиться, нехай і по вибоїнах, але твердо вперед. Як в Олени. Родинні незгоди і підводне каміння в моїх наукових спробах взагалі привели мене до стану, який частіше називають життєвою поразкою.

Без родини, дітей і житла — воно лишилося у моєї колишньої дружини, — запустивши вкрай роботу над дисертацією, і врешті змушений просто піти з роботи, я покинув Київ і вибрався на Північ,

де й прожив близько десяти років, лише час від часу приїжджаючи у Луцьк.

Таймир і, зокрема, Норильськ, також стали мені рідними, я обжився там, але в якусь мить раптом відчув, що більше не можу, що до "північної" пенсії (треба працювати п'ятнадцять років на Півночі) не дотягну. А якщо залишусь тут ще, то почну вже втрачати ту рівновагу і ширше бачення світу, яке набув саме тут.

Можливо, саме те, за чим сюди і їхав.

Зібрав речі, оформив контейнер і майнув назад, на материк. Тепер у Луцьк. Київ більше не приваблював мене.

Жодне велике місто тепер не приваблювало мене. А мій рідний Луцьк, трохи лише більший від Норильська, мав, однак, спокій і рівновагу обласного західньоукраїнського міста. І так я одного весняного дня постукав у батьківський дім, де мені лишалися у спадщину кімната й кухня з другого боку хати. А з чільного ганку жила Олена з родиною.

Зайшовши туди, у свою кімнату, я відчув, що щасливий. І заплакав. За батьками, яких вже не було, за родиною, яку не спромігся збудувати, за Норильськом і всім, що там залишив, бо ж і моє життя вклалось туди, і ще за тим, що шукав ці довгі роки — а вже мені котився п'ятий десяток — і що, — раптом я побачив це особливо виразно, мов блискавка вдарила серед ночі, — жило саме тут, у хаті моїх батьків і дідів. Так закінчилась моя одиссея.

Згодом я влаштувався працювати у місцевий музей, у картинну галерію, моя освіта дозволяла на це. І, враховуючи, що дещо зміг заощадити за роки життя у Норильську, ста карбованців музейної платні мені цілком вистачало на одного.

Головне ж — я зміг заглибитись у якісь інші категорії життя, у світ прекрасного. Це гармонійно доповнювала уся атмосфера нашого дому, все, залишене нам від батьків — і настрої до життя, і характер його сприймання, і світовідчуття.

Андрій був інший. Він був ширий, добрий, але інший. І все, що з ним прийшло у наш дім, було інше, чужіше, сторонніше. Не наше.

Я болісно пореживав, коли бачив, що у городі порастаєся Андрієва мати, чи щось хазайновито майструє у дворі його батько, чи приїжджає сюди Андріїв брат Микола з дружиною, чи його друзі, і ходять собі по нашій садибі вільно і просто.

По суті, цілком нормально, як друзі чи родичі одного з тих, хто тут живе.

Більше того, у моєї сестри, як і в мене при всій любові до нашої садиби, при глибинному відчутті отих родових цінностей, не було жодних нахилів до садівництва чи городництва.

Та ж і наші батьки також вдалися до цих занять вже у похилому віці, коли пішли на пенсію. Це лише дід із бабою були господарями, справжніми господарями дому й садиби. Бож

колись це було приміське село Кічкарівка, а згодом увійшло в місто, і так ми стали зовсім міськими мешканцями.

Ми ніколи не говорили з Оленою про Андрія, бо й так було все зрозуміло. Але я був щасливий, що в мене є сестра, і така сестра, яка попри дітей і звичні родинні клопоти, попри уподобання чоловіка-інженера, який виріс за інших обставин, зберігає в собі все, що передали нам батьки.

Олена по-справжньому раділа моєму поверненню, її сіроблакитні очі вилучали мовчазне, несуетне почуття нового миру і злагоди в її душі. А цього було досить. Вона й допомогла мені влаштуватися на цю роботу, і з нею ми раз-по-раз могли розмовляти у вільні хвилини на різні теми, і все розумілося якнайкраще.

Так я жив.

Але було ще одне. Коли я повернувся до Луцька, старшому синові Олени й Андрія йшов п'ятнадцятий рік. Я приїжджав щороку, завжди привозив дітям подарунки, і пам'ятав його. Але тепер він вразив мене чимось так, що я в перший же день мого повернення довго думав про нього, намагаючись зрозуміти, в чому тут справа. Згодом зрозумів: Віталік був наш. Так, так, наш з Оленою, він був не їхній — Андрія і його родичів, він був з нашого роду, в ньому жило бачення світу те, яке мали ми з Оленою.

Ми подружили з ним легко і просто, тим більше, що у Віталіка в школі близьких друзів не було, а в мене у місті за довгі роки моєї відсутності також знайомих було небагато, а вже друзів і поготів.

Отож незабаром я вже знав усі шкільні проблеми Віталіка, усі справи його кляси, характери й настрої усіх хлопців, а минув час — заговорили і про дівчат, хто кому подобається і таке інше.

Здавалося, я знайшов собі атмосферу, життя моє укладалося тепер рівно і спокійно. Підібралися й товаришки для вечірніх бесід чи походів у кіно. Але це було вряди-годи, на думці в мене не було тепер ні одруження, ні якихось твердих плянів щодо майбутнього.

Я просто жив, як жилося. І дуже радів цьому, хоч у глибині душі усвідомлював, що граю в якусь гру, що ніби ж не можна з хлопчаківатою легковажністю і безтурботністю зовсім не думати про майбутнє, про життя в його ускладненому розрізі, у його "дорослих" параметрах і вимірах.

Однак це було дивовижною насолодою — жити і не замислюватися, що буде далі, просто жити.

У цьому допоміг мені Віталій.

Смаглявий, гостролиций, він нагадував велике галченя.

У мене часом був вільний день серед тижня. Він знав про це, і я, чекаючи на нього, бачив з вікна будинку, як він біг додому, розмахуючи торбою з книжками, височенький, трохи нескладний у своєму підлітковому віці, саме віці "гідкого каченяти", у брунатній шкільній формі. Він широко розставляв ступні ніг, випинав коліна

вперед, і я з сумом думав, що, може, комусь він здається нековирним, звичайним, пересічним, непривабливим. Бож мало хто знає і бачить, яка в нього глибока і ніжна душа, яке бажання пізнати світ по-доброму, по правді, без зла і наруги.

Ігор був конкретніший і простіший, відкритіший і спритніший водночас. Йому було легше і в школі, і з товаришами він почував себе верховодою. Коли Віталік був уже у війську, він почав частіше забігати до мене, як колись Віталік, чи то наслідуючи старшого брата, чи то його вік вже такий підходив, наставляв час проблем і питань. Тепер Ігореві минуло тринадцять, на верхній губі в нього затемнів пушок, значно раніше ніж у Віталіка. Він виріс, став ширшим у плечах, і хода в нього ставала впевненіша і пружніша. Після гри у футбол він появлявся розчервонілий, мокрий і — щасливий, незалежно від того, виграла чи програла його команда. Його захоплював сам процес гри, сама участь в ній, ствердження у грі.

Віталік завжди хотів виграти, йому дуже залежало на виграші, а Ігореві — просто на грі.

У якийсь період Андрій навіть заревнував, що Віталік стільки часу просиджує у мене. Але ці ревнощі бували лише часові, Андрій допізна пропадав на роботі, часто їздив у відрядження.

Якось дійшли до мене чутки, що він ніби має на стороні ще й якусь симпатію. Я зреагував на це хворобливо і болісно, але водночас не дозволив собі багато про це ані думати, ані навіть пам'ятати. Забув, викреслив з пам'яті слова злосливця, бож лізти у таке — ні!

Так і не знаю — правда то була чи ні, але з роками вся родина звикла, що дітьми опікуюсь я. Та ще й настільки, що Андрій з Оленою їздили й у відпустку, лишаючи дітей на мене, а вже на короткий період, то все було само собою зрозуміло.

Олена вчасно перепинила Андрієві намагання одружити мене, пояснивши, що в належний час я або сам прийду до такого висновку, абож — ні, то ні.

Віталік мінявся на очах, грав у футбол, закохувався, закінчив школу, вступив на заочне відділення факультету журналістики, зачепившись на працю у місцеву комсомольську газету.

А потім пішов в армію.

Ми обоє болісно переживали це. Я — більше, бо усвідомлював, що відбувається глибше й всерйоз.

Справа була не тільки у вимушеній розлуці на два роки. Я пам'ятав себе, свою службу в армії, і те, як і яким я повернувся.

Лише з роками я збагнув, яким щасливим було моє дитинство, незважаючи на злидарське життя, яке вела наша родина, бо тієї вчительської платні, яку приносив батько, ледве вистачало на харчі. Мама також пішла працювати, але й це небагато допомагало.

Зима лишилась назавжди в мені часом, який треба перечекати, пережити, бо не було вугілля чи брикету, яким палили, в хаті не раз було холодно, бо за роботою батьки не встигали натопити, їжа була проста й невибаглива, і допомога від діда й баби — єдине, що давало нам можливість якось триматися.

Тоді ще батьки наші жили у місті, а Кічкарівка була селом, а ще давніше — дід жив далі за Кічкарівкою, на хуторі Зміїнець, поблизу села Мілуші, і там ми з сестрою провели дитинство. До шкільних років — чи не увесь час, а після, в перші шкільні роки — ціле довге літо.

Згодом, коли підросли, ми пропадали вже на річці Стир.

Тоді вона була ще річкою, ще на ній стояли навіть вишки для стрибків у воду. Одне таке літо, коли батьки провели його на Кічкарівці, а ми з Оленкою — тут, на річці, забігаючи туди до батьків лише раз на день, аби з'їсти, було найшасливішим у моєму житті.

Згодом Стир перегородили десь під Берестечком греблею, і річка зміліла, а потім, коли я вже поїхав з Луцька, великий луг перетяли насипною дорогою, з іншого боку також величезний луг хотіли було перетворити на гідропарк, але проєкт цей, висміяний у *Перці* і *Крокодилі*, виявився невдалим. Все так і лишилося незакінченим, роботи припинилися і переораний скалічений луг лишився серед міста як доказ безгосподарності і незадовільного керівництва містом. А мені, котрий повернувся у пошуках колишнього тепла, болем за каліцтво міста.

Так само як знищили в центрі міста чудовий парк, і на його місці збудували драматичний театр. Зелень шезла цілком. Центр міста залив асфальт і бетон. Навіть пам'ятник Лесі Українці перед театром не рятує нині цієї убогої асфальтної панорами.

Як проходжу там, намагаюся не думати про це. Вертаюся думками до минулого. До того свого кращого літа. До нього мене вернув Віталік.

Якось він сказав, що не хотів би так швидко виростати, що надто все летить стрімголов, він не встигає насолодитися життям, натішитися, а вже треба школу закінчувати, тут ще дівчата, безліч нових проблем з цією прекрасною статтю. Не хочу...

Я зрадив цьому "не хочу", бо це означало, що він відчуває той сенс нинішнього свого життя, який у ньому найважливіший. Він свідомий, хоч лише інтуїтивно, тих цінностей, які має в собі, народжує саме тепер, у цьому своєму віці.

Я згадував, коли вже небагато лишалось, аби йти Віталіку в армію, як я повернувся з військової служби у Луцьк. Щасливий і розгублений.

Розгубленість була ще й особливо, пронизливо гострою тому, що я не міг вже втрапити у колишні свої сліди, у недавнє ще

минуле, у товариські свої зв'язки, навіть у дівчачі свої уподобання. Все стало не таким, змінилося, обернулося іншим, змаліло, збуднилось...

І мої шкільні товариші, не кажу про них друзі, бо так не було ніколи, але просто близькі мої товариші, що також поверталися з армії, стали іншими, щось в них втратилося, щось змінилося, щось минуло таке, за чим хотілося кричати і плакати, як за померлим.

І це щось змінилося також і в мені, і ось чому особливо хотілося кричати і плакати, волати, аби вернулося.

Але не притулиш одірваного, не вернеш часу. Ми стали іншими, чужими одне одному і собі.

І повинні були тепер віднаходити себе спочатку. Зі свого власного, особистого початку намацувати пороги і двері, якими входить одна людина до іншої, коли їх віднаходить. Або не віднаходить.

Також і поріг і двері до себе самого.

Я їх відшукав. Тепер уже знаю, давно впевнився, хоч і блукав довго.

Та це й був мій шлях додому, моє затворницьке, може трохи дивакувате для стороннього ока життя, алеж моє справжнє, органічне, і тому — істинне. Бож таки правда й істина — різні речі.

Я знав, що станеться з Віталіком, знав, як важко даватиметься йому служба попервах, як він згодом звикне до неї, яким повернеться... Я був переконаний, що повернеться він легше, ніж я колись. Бо є фіртка, яка веде до моїх дверей у нашому домі, і він, коли вертався зі своїх гульок уже з дівчачих, то помітивши світло у моєму вікні, завжди забігав спершу до мене.

Так буде і тепер.

Алеж — ще лише буде.

Та й потім інше: у двадцять років молодий чоловік — вже не хлопчик, запити і в нього до життя інші, і від нього вже чекають іншого.

Так усе й рухається. Перші місяці він писав листи мало не щодня, потім рідше, а потім вже й зовсім рідко. Як усі.

Я їздив до нього кілька разів. Він ще виріс, змужнів, уже голився всерйоз, ділився своїми настроями і подіями з військового життя, хоч багато ще звичок у нього лишалося дитячих, колишніх, я бачив — на очах спадало жовте пір'ячко, вже його залишки. Мінялася людина, востаннє ростучи, в буянні своєму, у розквіті, щоб трохи згодом вже лишитися розквітлою квіткою аж до людської осені.

Це вже не пуп'янок, не початок, не перше... Чому людей так приваблює початок весни? І взагалі — початок тепла, саме весна?

Чому так радіють усі саме першим квітам? Найкращі троянди, коли ще ледь розквітли, ще пуп'янки. Бо це — майбутнє, це —

краса, це — сила? Героїка романтичної історії неодмінно має бути зовсім юна, майже дитина, підліток. Чому? Ромео і Джульєтта — йому п'ятнадцять, їй близько чотирнадцяти! Увесь світ підніс їх, їхнє кохання до абсолютного зразка, ідеалу...

Я замислився колись і над красою витвореного генієм Мікель-Анджельо принципу художнього твору "нонфініто" — "незакінчености". Оці його скульптурні твори, де лише частина викінчена, а решта постаті людини лишається в камені. Це дає простір для людської думки, для власного в ній творення, для продовження, вічного продовження у просторі й часі мільярдами людських уяв.

Що може бути сильніше? Що може бути глибшим для митця, ніж мислення каменем, матеріалом, ніж бачення у ньому, крізь нього, за нього — у вічність.

Я задавав собі питання — мислити людиною, бачити крізь неї у просторі й часі... Це мав би бути геніальний педагог чи філософ, як Сократ або Платон... А може кінорежисер — Вісконті або Трюффо? Довженко чи Тарковський.

Далі я узявся за літературу і тут вже список авторів і мої питання пливли широкою течією — від Германа Гессе до Томаса Манна, від Андре Жіда до Анаре Мальро, від Гемінгвея до Гарсія Лорки і так далі.

Пам'ять моєї юности веде мене у ті роки, коли я вступав до Львівського університету і прожив перших моїх кілька тижнів у Львові, яким захопився відразу ж. І хоч потім доля моя склалася в інших широтах, те львівське літо назавжди лишилося в мені, і все, що було у Львові в ту пору. Ще у шістдесяті роки, а може й пізніше, у сімдесяті, у Львові возили людей старенькі трамваї. Дерев'яні двері у вагонах цих трамвайчиків зачиняв, засуваючи збоку, кондуктор, та здебільшого вони так і лишалися прочиненими, особливо коли набивалося доволі пасажирів. У цих трамваїв сходинки від дверей звисали мало не до самої землі і називалися вони підніжками. Підбігши за трамваєм, десь на повороті, можна було легко скочити на цю підніжку і їхати собі, куди хочеш з будь-якого місця по трамвайній колії. А що трамвай звичайно рухався нешвидко, то це для багатьох була справа буденна і повсякденна.

Хлопчаки особливо любили скочити на підніжку трамвая і проїхати хоч з півзупинки, не платячи і не заходячи до вагону, а так собі звисаючи з підніжки на вільному повітрі. Сприт, зручність, вигода, просто приємність.

А ще ж і спорт, звитяжність — підбігти, скочити, вхопитися, не побоятися, виграти у життя цих кілька хвилин, які мав би йти пішки...

Хоч, звичайно, бували й трагічні випадки. Послизнувся, скалічені ноги, а то й втрачене під колесами трамвая життя. Але ніщо не зупиняло відчайдухів, доки не зняли з колій старих

трамваїв і не пустили нові вагони — металеві, великі, зручніші, але без підніжок, що звисали з вагона, а зі сходинками всередині вагона, і з дверима, що зачиняються автоматично.

Все міняється з часом.

Отож роки, поки мій племінник закінчував школу і збирався на військову службу, якимось чином визначив для себе, як використати можливість скочити на підніжку отого старенького львівського трамвая і трохи проїхати там, де ти повинен, як і всі твого віку, суворо й довго йти пішки по невторованій дорозі.

І не лише вік, ситуація, випадок долі дозволили мені прожити кілька років, бездумно вернувшись у краще своє літо, а ще й глибинне осмислення того, що це скороминуше, що саме паралельне проживання мною отієї незакінченості і стає одним з найкращих піків життя, особливо якщо ти можеш це усвідомити.

МАЙСТЕР ДРІБНОЇ ГРАФІКИ
(Екслібриси Миколи Стратілата)

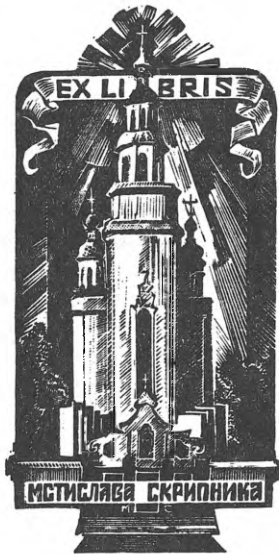
Микола Мушинка

До найвизначніших сучасних українських графіків належить київський художник Микола Стратілат. Його гравюри полонять серця глядачів не лише технічною досконалістю, яку можна порівняти хіба з досконалістю майстрів цинкографії XVIII-XIX ст., але, головним чином, глибоким ліризмом та виразним національним забарвленням. Вони наскрізь українські, чи то йдеться про пейзажні зарисовки, чи зображення архітектурних пам'яток, чи побутові картини та ілюстрації до книжок. Дивлячись на цикл його зарисовок київських церков, по-варварськи знищених за Радянської влади (цикл "Сторінки історії Києва"), так і відчуваєш, що перед тобою майстер різця, якому не байдужа доля української культури. Та він порушує і пекучі справи сучасності — екологічні проблеми, наслідки Чорнобиля тощо. Основна сила графіки М. Стратілата полягає в її зрозумілості для широких верств населення. М. Стратілат не женеться за модними нині течіями абстрактного мистецтва. Він продовжує кращі традиції української та світової реалістичної графіки. В нього реалізм переплітається з елементами романтизму, символізму, імпресіонізму та інших напрямів, однак все це становить гармонійну синтезу, своєрідний, тільки йому притаманний рукопис.

Та, здається, найбільшим майстром він проявив себе у ділянці екслібрису. Незважаючи на тематичні повторення певних основних мотивів, кожен екслібрис М. Стратілата відзначається оригінальністю.

Доля М. Стратілата типова для долі переважної більшості сучасних українських художників — вихідців зі села.

Народився він 6 червня 1942 р. у с. Макиївка Носівського району на Чернігівщині в багатодітній сім'ї (восьмеро дітей). Вже в дитинстві захоплювався мистецтвом, однак справжній потяг до нього відчув лише у десятирічці, де на його роботи звернув увагу вчитель Степан Музиченко, який і сам захоплювався малюванням. Завдяки його старанням Стратілат потрапив у Київське художньо-ремісничє училище (1959-1962), після закінчення якого його взяли в армію (1962-1965). Повернувшись з армії, він поступив на вечірній відділ Українського поліграфічного інституту ім. І. Федорова у Києві (1966-1972), де вже виразно сформувався як графік. В цей період він працював у різних установах, головним чином як

Екслібриси Миколи Стратілата (Київ)

художник-оформлювач. Органічно влився у гурт "художників-шестидесятників" (О. Заливаха, А. Горська, В. Перевальський, І. Остафійчук, О. Фісун та ін.), які, наслідуючи приклад письменників та публіцистів, висунули перед собою завдання відродити національний стиль в українському образотворчому мистецтві. Як свою дипломну роботу М. Стратілат подав серію з 14 робіт із циклу "Купальські пісні". 13 з них були опубліковані у варшавському *Українському календарі*.

В той час він працював під сильним впливом українського художника Архипа Куїнджі. Із сучасних художників на його творчість мав найбільший вплив С. Музиченко та В. Перевальський. На жаль, тенденції відродження 60-их — початку 70-их років зазнали нищівного удару.

Праця художника-оформлювача М. Стратілата анітрохи не приваблювала, бо вона не дозволяла йому розкрити свої здібності. Не задовольняло його і напівзлиденне життя у київських гуртожитках. Прагнення побачити "інший світ", світ поза межами Радянського Союзу (а також, чого гріха таїти, і певне бажання "отоваритися") привели його у радянську військову частину у містечко Міловіце біля Праги у Чехословаччині, де він у 1972-1975 рр. працював художнім редактором газети *Советский солдат*. Перебування у Чехословаччині сприяло його пізнанню чеської графіки, яка була на високому рівні, а знайомство з празьким українським літературознавцем та фолкльористом Орестом Зілинським дозволило йому глибше пізнати життя і культуру чехословацьких українців.

В той час його роботи почали появлятися і на сторінках київського журналу *Народна творчість та етнографія*.

На батьківщину М. Стратілат повернувся вже вповні сконсолідованим художником-графіком. Працював він майже виключно у станковій та книжковій графіці, виконуючи свої гравюри на органічному склі та плястику.

У 1976 р. він став художнім редактором газети *Молодь України*, а згодом журналу *Народна творчість та етнографія*, в якому працює донині.

Одружився на селянській дівчині з Ізи на Гуцульщині Любі Прокіп, має двох синів — Любомира та Андрія.

У творчому доробку Миколи Стратілата — ілюстрування та художнє оформлення багатьох книжок, головним чином поетичних збірок. До найвизначніших його художніх оформлень належать: *Великий Соня* В. Гжицького, *Мій Київ* (збірка поезій до 1500-річчя Києва), *Яблука доспілі, яблука червоні* М. Рильського, *Я люблю зимовий ранок* Я. Щоголіва, *Фронтіві поезії* О. Гончара, *Літо над Делавером* Ю. Косач, *Який я ніжний — такий тривожний* В. Сосюри, *Батьківський поріг* Р. Братуня, фолкльорний збірник *Козацькі пісні*,

Екслібриси Миколи Стратілата (Київ)

книжки Б. Олійника, В. Бровченка, Г. Чубач, Л. Голоти та багатьох інших.

Із творів станкової графіки заслуговують на увагу цикли М. Стратілата: "Пісня про Київ" (1980-1981), "Седнівська осінь" (1981), "Ніч яка місячна" (1983-1985), "Пам'яті Т. Г. Шевченка" (1985), "Мир землі моїй" (1985-1986), "Сторінки історії Кисва" (1986-1988), "Заполяр'я" (1986), "Мій край" (понад 20 пейзажів), "Ноктюрн над Десною" (сім робіт) тощо. Твори М. Стратілата експонувалися на багатьох виставках Радянського Союзу та за його межами, виставне на виставці сучасного мистецтва України в канадському місті Едмонтон у липні 1989 р.

Перший книжковий знак М. Стратілат створив у 1972 р. для свого учителя, старшого друга і нинішнього колеги по праці Степана Музиченка. З того часу екслібрис став однією з центральних тем його творчості. А створив він їх понад сто. Серед його замовників — письменники, журналісти, політики, космонавти, науковці, церковні діячі, артисти, співаки, художники, музеї, товариства, є й звичайні аматори книжок.

Переважає більшість з них має виразне українське національне забарвлення. Ось перед нами екслібрис самого Миколи Стратілата. Дві розкриті книжки, що ніби виростають із віночка квітів. На обкладинці однієї — київський Михайлівський собор, зруйнований у 30-их роках, на обкладинці другої — пам'ятник св. Володимирові, повернений до сонця. Розкриті книжки становлять ніби чотиригранну криницю, з якої виходить постать задуманого Шевченка, пензель та різець. І над усім цим зворотний знак запитання, що передає природний страх автора про долю українського народу, його історію та культуру.

Великий Кобзар, як світоч українського народу, виступає і на екслібрисах Бібліотеки Т. Шевченка у Москві, історика Б. Кравченка, шевченкознавця М. Волошина та інших.

Часто повторюваним мотивом екслібрисів М. Стратілата є постать найпопулярнішої народної картини на Україні — козака Мамаю. Мамаївська тематика виступає на книжкових знаках директора київської книгарні "Дружба" Миколи Довгоп'ятого, прашівського педагога Павла Дуркота, письменника Бориса Олійника, публіцистів Євгена Пшеничного та Миколи Кучеренка. Слід підкреслити, що жоден "Мамай" М. Стратілата не подібний один до одного. Бачимо його або на фоні Дніпра, на березі якого дівчата святкують купальську ніч, або на фоні київської церкви, або закутого у важкі кайдани, що символізують неволю українського народу.

Козацькі мотиви прекрасно вкомпоновані в екслібриси письменників Олександра Глушенка та О. Руденка-Десняка, публіциста Тараса Гунчака, журналіста Івана Гватя, співачки Ніни Матвієнко, фолклориста Миколи Мушинки, літературознавця Йосифа Сірки

тощо. На відміну від статичного мамаївського циклу, козаки на цих екслібрисах завжди зображені в руху.

На ряді екслібрисів Україну зображено символом вінка з квітів (журналіст В. Бодинчук, мистецтвознавець Олена Вартова, співак Анатолій Солов'яненко), дівчини в українському одязі (А. Михайленко, журналістка Ганна Чаварга), Богоматері з Дитиною (Б. Певний, Микола Федун), рушника (Інститут мистецтвознавства, фолкльору та етнографії АН УРСР, літературознавець Федір Погребник) та найчастіше у вигляді жіночого акту (мистецтвознавець П. Говдя, редактор Юрій Дацко, історик В. Колядич, літературознавець Іван Мегела, інженер Ігор Перцов тощо).

У кожному екслібрисі М. Стратілата прихована якась символіка: сонце (символ світла та життя), зірки (пробудження), місяць, вінок з квітів, голуби, лебеді, калина (кохання), сова (мудрість), книжка, свічка, факел (освіта), криниця (знання), годинник (час), пташине гніздо (сімейне вогнище), підкова (шастя), верба (коріння роду), овочі (плодотворність), сопілка, бандура, скрипка (музика), соловей (спів), човен (мандрування), тернова троянда (терпіння), чайка (прошання), орел, кінь, відкрите вікно (воля), зброя (боротьба), перо (письмова творчість), рушник, дерев'яна хата, кобзар (фолкльорні традиції), ріг (багатство), дерево, нагинане вітром (непокірність), жіночий акт (поезія), лелека (туга за батьківщиною), аркуш паперу (творчість), ягня (покірливість), чаша (достаток), гадюка (медицина), дзвін (небезпека), ярмо (важка праця), кайдани (неволя) тощо.

Крім традиційних символів в екслібрисах М. Стратілата можна знайти і символи ХХ століття: ракета (символ космонавтики), платівка (музика) та ін. Деякі екслібриси побудовані виключно на символіці. Наприклад, у книжковому знаку лікаря і письменника Е. Товстухи бачимо запалену свічку, що виростає з пня і зігріває котел, оповитий терновим вінком, а в котлі "вариться" аркуш паперу, книжка, пташине перо, олівець, ручка, яблуня з плодами. Від коріння пня піднімається гадюка, обмотується навколо свічки і ніби запалює вміст котла. При самому корінні пня знаходиться ледь помітний півень. На екслібрисі письменника Юрія Ярмаша на фоні чистого аркуша бачимо сову з людськими руками, пером і пісковим годинником. Частим мотивом екслібрисів мистця є пам'ятники Києва (св. Володимир, Богдан Хмельницький, Софійський собор).

Багатою і складною є композиція екслібриса "Героям Чорнобіля". Земна куля, оповита чорною хмарою від атомного вибуху у формі гриба, в епіцентрі якого лелека крилами захищає своє гніздо від пожежі. Над усім цим три церковні дзвони дзвонять на сполох. Крізь чорну хмару пробивається одна-єдина зірка, як символ надії. Цей екслібрис ніби перекликається з гравюрою М. Стратілата "Докотилась Україна до самого краю", де

на фоні чорнобильської катастрофи виступає Шевченкова Катерина, яку поїдає полум'я у вигляді гадючих голів.

Інколи автор вдається до зображення стилізованого портрета власника книжки (М. Романишин, О. Омельченко, М. Мушинка, Я. Бейлінсон). Письменника Ф. Зубанича він зобразив вершником на коні, що ніби пам'ятник стоїть на п'єдесталі — власній книжці *Полонина*, а фоном для пам'ятника служить справжня полонина. В основу книжкового знаку митрополита Мстислава поставлено катедральну церкву св. Андрія, побудовану з його ініціативи.

Прізвище замовника знаходиться в основі екслібрисів А. Солов'яненка, В. Чумака та Й. Сірки.

Десь до сорокового числа М. Стратілат нумерував свої екслібриси. Потім "загубив" їх лік. Найпліднішим для нього був 1983 рік, коли він створив 18 книжкових знаків.

Вперше екслібриси М. Стратілата виставлялися 1980 р. на 7-ій республіканській виставці естампа у Києві. За межами України вони вперше експонувалися на Міжнародній виставці екслібрисів у Берліні 1985 р. Найбільшу їх колекцію досі було представлено на III Республіканській ретроспективній виставці екслібриса у Києві 1986 р. та на персональній виставці Миколи Стратілата в Сумах 1988 р., що її влаштував Сумський клуб екслібрисістів і любителів графіки. Окремі зразки його книжкових знаків публікувалися на сторінках періодичних видань *Жовтень*, *Вітчизна*, *Україна*, *Соціалістична культура*, *Вісті з України*, *Молодь України*, *Книжное обозрение*, *Дружно вперед* тощо. В останньому журналі (ч. 1, 1989) опубліковано окрему статтю "Екслібриси Миколи Стратілата" з дванадцятьма ілюстраціями.

КВІТНИ СЛАВОЮ, «ЧЕРВОНА РУТА»!

Іван Лепша

Два роки тому — 7 грудня 1987 року — республіканська газета *Молодь України* опублікувала мій проблемний нарис "То є чистая вода...", в якому порушувалася справа про повернення імені й творчого доробку композитора-самородка Володимира Івасюка українській молоді. Публікація викликала жваве зацікавлення творчої інтелігенції України, широкого загалу молоді як у республіці, так і поза її межами. На неї відгукнулися поет Ростислав Братунь, який написав з Івасюком майже тридцять пісень, письменник Станіслав Тельнюк, композитори Олександр Білаш, Ігор Білозір, співаки, що були свідками творчого злету Володимира Івасюка, — Василь Зінкевич, Назарій Яремчук, Оксана Білозір, Іван Попович, а також десятки дописувачів газети з усіх-усюд країни. Усі вони гаряче підтримали ідею вшанувати пам'ять Володимира Івасюка фестивалем, давши йому ім'я першої пісні композитора, що стала популярною в усьому світі, — "Червона рута".

Створений фестивальний комітет одразу ж почав шукати спонзорів, котрі б допомогли фінансувати фестиваль. Приємно відзначити нині, що серед добродійних фірм (усього 29 спонзорів) були не лише українські, а й зарубіжні: зокрема, українсько-канадська фірма "Кобза", Софія та Лідія Чопівські з Вашингтону (США). Усім їм не байдужа доля української пісні, мови, культури.

Паралельно з пошуками спонзорів дирекція та організаційний комітет фестивалю, залучивши знавців поезії та теорії музики, виробили програму змагання, принципи відбору співаків та колективів. Фестиваль тривав за окремими жанрами:

- *естрадна музика* (пісня), включаючи українську пісню-романс та обробку української народної пісні;
- *авторська пісня*, включаючи пісню на чужий текст;
- *рок-музика* (виконання власних творів, можливо, на чужий поетичний текст).

І ось, нарешті, воно прийшло — пісенне свято "Червона рута". Нарешті настали сім днів у Чернівцях, коли місто без перебільшення жило тільки фестивалем. Це було наприкінці вересня 1989 року.

... Я давно знаю Чернівці. Буваю там частенько. Проте цього разу був здивований. Насамперед тим, що тут звучала переважно українська мова, що на вулицях міста — особливо на знаменитій пішохідній вулиці Ольги Кобилянської, біля колишнього костелу (нині — музей образотворчого мистецтва) — вирували базари, де народні умільці продавали національні вироби: писанки, вишиванки, рушники, знамениті картини на склі, численні ткани

вироби — від килимків до серветок. А поряд — співали хори, ансамблі, квартети, дуети, бандуристи і гітаристи, а поруч — танцювали під акомпаньямент троїстих музик. А навколо сяяли барви бабиного літа. "Україна прокидається!" — почув від перехожого.

Судячи з того, як вщерть заповнювався міський стадіон, а навколо стояли і слухали концерт іще тисячі людей, котрим не вдалося на стадіон потрапити, судячи з того, як у літньому театрі збиралося понад дві тисячі шанувальників естради, а навколо стояло і слухало концерт у десять разів більше, можна ствердити: Чернівці справді прокинулися... Прокинулися завдяки тому, що прокинулася Україна, котра заспівала тут, у місті, на повний голос.

Та хіба ж можна було не прокинутися, коли кожен день фестивалю ставав подією. Наталка Мохорук, художній керівник канадського українського хору "Гагілка", член журі фестивалю, сказала:

Сьогодні — прекрасний день, друзі! Ми з вами є свідками народження фестивалю "Червона рута", котрий з першої своєї ноти став усесвітнім! "Червона рута" — перший крок до спілкування українських митців усього світу. Я була на концерті "Не цураймося, признаваймося", де виступали українські ансамблі і співаки з Оренбургу, Москви, Литви, Латвії, Естонії, а також Буковини. Це прекрасно, що люди, які живуть за межами України, пам'ятають рідне слово і рідну пісню. Сьогодні увечорі мої молодші колеги з Канади, США, Австралії, Аргентини, Чехословаччини, Югославії та Польщі приєднують свої голоси до пісні, заведеної вчора побратимами. Ми сьогодні заспіваємо українські пісні на Україні, на нашій землі, землі наших батьків... Завдяки "Червоній руті" ми тут усі перезнайомилися, подружилися. І ми від того шасливі. Ще раз наголошую: "Червона рута" — то є всесвітній фестиваль української пісні.

Проте була іще одна особливість цього свята пісні — антураж блакитно-жовтих кольорів. Зачинателями їхньої повсюдності стали шанувальники пісні, а водночас і політичних амбіцій переважно зі Львова, Тернополя, Івано-Франківська, а також республік Прибалтики. Один із переможців фестивалю — бард Андрій Панчишин, артист львівського театру "Не журись!", навіть спробував "узаконити" це майоріння, заспівавши твір "Жовто-сині прапори підіймемо догори".

Нині, по закінченні фестивалю, киваючи на присутність забороненої символіки, деякі гарячі голови з адміністративного апарату вже ладні підписати вирок подальшій біографії фестивалю, вимагають навіть перегляду його підсумків, відтак концерти-звіти зі свята пропускалися через суворі ножиці, на відео- і фонограми концертів накладено почасти табу. Як бачимо, історія повторюється. Десять років тому забороняли навіть згадувати ім'я композитора

Зірка української естради Тарас Петриненко

Володимира Івасюка, наклали табу на його твори, аби вони зникли з радіо- і телеканалів. Тепер, коли перший фестиваль пам'яті композитора відбувся, знову пішли в діло всілякі заборони, зміст свята пісні трактується досить однобоко: замовчуються його позитивні риси і, навпаки, роздмухуються до перебільшення його риси негативні, зокрема, політизація багатьох текстів. Згоден, були недоліки (про них — згодом), однак не вони визначали зміст і форму свята молодіжної пісні в Чернівцях.

Хочу наголосити на тому, що політичну спрямованість фестивалю визначив сам час — час перебудови, час пошуків нового мислення, час самоусвідомлення української нації, час, коли нищівній критиці піддається все, що перешкоджає Україні рухатися

вперед. Може, фестиваль став оглядом не стільки ліричної, скільки громадянської, навіть політичної україномовної пісні. Наголошу ще раз: цю спрямованість визначив сам час. і це — закономірність. І це — позитив, а не негатив. Адже якби не було на "Червоній руті" політичної спрямованості пісень, вважав би, що відбулося свято застійних часів. А, може, цього дехто й сподівався?

Тому дивними видалися приземкуваті провінційно-містечкові нотатки про фестиваль деяких газет: їхнім авторам не вдалося підвестися над суетою, вони вели репортаж не зі свята (про нього говорили побіжно), а з юрби, з кабінетів адміністративного апарату. Йдучи за авторами таких публікацій, мусиш відкинути оту апотеозу краси, яка справді панувала у Чернівцях, — на відкритті і закритті фестивалю, що відбулися на стадіоні "Буковина", на концерті лавреатів, на виступах представників українських колективів із-за меж республіки та з інших континентів, вечорі авангардної поезії, відкритті меморіяльної таблиці Володимирові Івасюкові, відкритті "Криниці пам'яті", а також у роботі дискусійного клубу з проблем сучасної популярної і бардівської пісні та співаної поезії.

Сконцентрувавши увагу на недоліках, бачених з офіційної точки зору, кореспонденти деяких українських газет не помітили головного: того, що "Червона рута" рвійно розітнула отой міт, що панував у республіці десятиліття, а саме — про неспроможність української естради. Не випадково керівник українського ансамблю "Соловей" з Канади Віктор Ліщина сказав: "Ми вражені! Українська естрада нічим не поступається перед світовими зразками. Чому ж ми так мало про неї знали? Усі гості фестивалю зачаровані високим рівнем українського естрадного музичення. Ми — учні.."

Справді, це так. Свідчення тому — насамперед кількість учасників фестивалю "Червона рута". Це — 49 вокально-інструментальних ансамблів і 36 солістів поп-музики, 30 рок-груп, 48 бардів, тобто виконавців авторської пісні з усіх-усюд республіки, загалом понад 600 чоловік, а ще — понад 30 солістів та колективів, а ще — 10 солістів та ансамблів з різних країн світу, а ще — понад 20 учасників з Оренбургу, Москви, Прибалтики.

І всі вони виходили на кон з українськими творами — сольовими, дуетними, ансамблевими. Як відомо, кожен учасник готував не менше трьох пісень, тож неважко підрахувати, що в Чернівцях прозвучало тільки з вуст конкурсантів (галя-концерти на стадіоні не беруться до уваги, бо там виступали ще й гості) не менше 500 творів. Це ж ціле море поезії та музики! Саме воно насамперед і вразило українців з інших континентів.

Проте цифри, як відомо, без справжніх відкриттів лишаються сухою бухгалтерією. Чернівецьке ж свято відкрило ціле сузір'я талантів.

Ансамбль "Покуття"

Гран-прі фестивалю імени Володимира Івасюка отримав уже відомий з виступів у хорі Почаївської лаври, Ровенської філармонії та львівського театру "Не журись!" Василь Жданкін. Чим же полонив соліст публіку та журі, очолюване народним артистом України Мирославом Скориком? Насамперед гармонійним поєднанням трьох компонентів: голосу, репертуару, сценічного образу. Василь має унікальний бас-кантанте, голос, яким йому вдається передати найпримхливіші нюансування мелодії, найтонші відтінки слова. Слова ж у народних піснях чи релігійних псалмах, які чудово виконує Жданкін, несуть глибоке смислове навантаження. Глибокі за змістом і сучасні пісні з репертуару співака.

Другим відкриттям фестивалю був вокально-інструментальний ансамбль "Заграва" з Коломиї, що на Івано-Франківщині: він однаково сильний як у вокальному, так і в музичному пляні — запам'яталися композиції на теми гуцульських пісень. Колектив працює саме в тому ритмі, який свого часу полонив у піснях Володимира Івасюка. Крім електрогітарного антуражу, ансамбль використовує увесь набір троїстого музичення — сопілку, трубу, цимбали, дрімби. До клясичного взірця належить і вокально-інструментальний ансамбль "Мальви" зі Львова. Розвивають кращі традиції колективного співу івано-франківські "Гуцулочки". Навпаки, не дуже яскравим у вокалі, зате добре збалансованим у ритмоестетиці постали артисти львівського ансамблю "Млин", котрі відродили тему розважального кабаре. Оця стильова відмінність

від клясичних взірців, що стала на фестивалі новизною (нове — добре забуте старе) і принесла "Млинові" перемогу — гастрольну подорож до Канади і США. Це закономірність, адже керівництво українсько-канадської фірми "Кобза", котре встановило цю нагороду, добре знає, що матиме успіх на американському континенті: "Млин" справді набагато "видовищніший", ніж інші, може, вокально сильніші ансамблі.

Безперечним відкриттям "Червоної руті" стали і співаки Віктор Морозов та Андрій Панчишин. На естраді вони не новачки, та завдяки фестивалю, котрий знімався на відео, творчість артистів побачать люди з усіх континентів, співаків знатимуть в усьому світі. До слова, доля Віктора Морозова показова: справжній творчій особистості необхідно себе шукати й утверджувати. Коли співак виступав у чернівецькій "Смерічці", він перебував у тіні соліста Назарія Яремчука, не розкриваючи свій талант. Тепер же він розкрився і відкрився для шанувальників. Чи не те ж саме відбувається і з Павлом Дворським — талановитим композитором і виконавцем? Мабуть, він вартий був вищої відзнаки, адже зформований як митець порівняно з тим же, скажімо, Тарасом Курчиком зі Львова, котрий полонив журі покищо лише молодістю і дитинністю.

До речі, більшість переможців — львів'яни. Тож декому з тих адміністраторів, хто наперед ділив нагороди між представниками різних регіонів, це не сподобалося. Проте журі ухвалу прийняло вірну: побачивши, що деякі призери зі сходу України (призери обласних відбіркових конкурсів) поступаються за професіоналізмом тим артистам Львівщини, Івано-Франківщини, Буковини й Тернопільщини, які опинилися за рискою учасників фестивалю, запросило останніх до Чернівців. Свято пісні від цього лише виграло. Перемогли справді кращі.

Побачили глядачі на "Червоній руті" й таке, чого на українській естраді давно не було. Паростки колись то були, проте такого яскравого таланту, яким постав Андрій Миколайчук з міста Умані на Черкащині, не було. Коли він вийшов на кон з естрадними гуморесками, згадався вокально-інструментальний ансамбль "Кобза", який кілька літ тому запропонував слухачам гумористичні картинки на тексти, давно відомі з уст Анатолія Паламаренка. І сталося диво: літературні гуморески тепло сприйняла публіка в музичному їх обрамленні. На жаль, то був лише епізод у біографії "Кобзи". Здається, Андрій Миколайчук узявся за цю справу серйозніше. Він не лише взяв для своїх пісень гуморески, поклавши їх на легкі, шлягерні мелодії, але й виробив свій сценічний образ: виходить на сцену в ефектному, хоча, здається, й незугарному вбранні — чоботи, військове галіфе, фрак, строката поворозка на голеній голові. Дотепно уміє артист шаржувати — інакше його незграбні,

Грає Юліян КитастиЙ (США)

проте зворушливі мізансцени назвати не можна. Не випадково відзначено співака призом публіки, адже він став справжнім її улюбленцем.

Звичайно, кожен переможець — то естрадна особистість. І бард Едуард Драч з Черкас, і Марія Бурмака з Харкова, і "Сестричка Віка" зі Львова, і рок-групи "Кому вниз" та "Зимовий сад" із Києва, і "Незаймана земля" з Луцька, і "Брати Гадюкіни" зі Львова... Особливо запам'яталася літературно-музична композиція рок-групи "Кому вниз" на слова Тараса Шевченка "Суботів". Про кожного з переможців, власне, можна сказати багато добрих слів. І певен, це буде зроблено. Адже фестиваль "Червона рута" відкрив їм шлях на велику сцену. Шкода лише, що фестиваль не відкрив такого сильного, як у Василя Жданкіна, жіночого голосу.

Ще одне засмутило. Хоча журі й відзначило три краші пісні ("Пролетіло літо" О. Мельника — О. Мезенцевої, "Мольба" Г. Гавриленко — Д. Павличка, "Я буду жити" В. Грицишина — І. Франка), проте жодна з них не набула на фестивалі справжньої популярності, не піднеслася на рівень "Червоної рути".

Проте й у гостей фестивалю дечого можна було повчитися. І насамперед ставлення до традицій українського музичення. Парадокс, але наші вокально-інструментальні ансамблі, озброївшись численними підсилювачами та відтворювачами звуку, весь час наздоганяють Захід у стилістиці музичення. У цій гонитві українські ансамблі один за одним почали відмовлятися від використання народного інструментарію. Пригадаймо, як свого часу із "Смерічки" спочатку зникли цимбали, із "Кобзи" — бандури, із "Світязя" — мідна група інструментів... І що ж? Електронна музика ці колективи вирівняла і вони втратили самобутність звучання. А приклад тріо Мареничів з Луцька, першого складу тернопільських "Медоборів" та дніпропетровських "Дніпрян", як і інших вокально-інструментальних ансамблів, довів, що українська естрада може бути самобутньою насамперед за умови використання народних інструментів. Як не дивно, але про це пам'ятають не наші рідні, а саме ансамблі з діаспори. Учасники ансамблю "Соловей" розповідали: "Електронікою в Канаді нікого не здивуєш. Народні інструменти — то немов присяга вірності батьківській землі. Адже за інструментарієм у багатонаціональній Канаді впізнають приналежність ансамблю тій чи іншій нації".

Ні, у "Солов'їв" немає кобзи чи бандури. Не було у їхньому виконанні й пісень політичних. Зате було чимало творів ліричних, яких на фестивалі звучало порівняно з політичними небагато. Ліричні пісні переважали і в репертуарі ансамблю "Роса" з Югославії, колективів "Вокс" та "Контакт" з Чехословаччини, бандуристів Юліяна Китастого та Павла Нестеренка зі США, Віктора Мішалова з Канади, співачки з Аргентини Клавдії Полотнянки, солістки з Канади Люби Білаш, яка, до речі, — чи не єдина з-поміж учасників "Червоної рути", — показала український романс. Переважно лірику виконував і дует "Дарка і Славко" (Дарка Конопал і Славко Галатин) зі США.

Небагато винесли на кон "Червоної рути" обробок українських народних пісень виконавці з України, а от гості з інших країн подарували їх чимало. І заля вдячно апльодувала їм за це.

Окремо треба виділити ансамбль "Галичани" з Польщі. Гості привезли на фестиваль те, що у нас на естраді призабулося, зокрема, колективний гумор. Ярмаркові вистави на Україні завжди

відзначалися тим, що перед виконанням наступної пісні артисти розігрували мініатюрні сатиричні чи гумористичні сценки. Українці з Польщі довели, що цю рису українська естрада втратила дарма.

Отже, попри все негативне, фестиваль "Червона рута" вдався. Свято української естрадної пісні відбулося. Воно стало світовим. Його підсумки ще будуть аналізувати. Адже попереду — шлях до нової "Червоної руги".

Богдан Сорока *Велес* (лінорит)

НА МАРГІНЕСІ ТЕАТРАЛЬНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

Валеріян Ревуцький

Мат гласності в українському мистецтві

Спочатку варто звернутися до фактів.

Перше. Наказом ч. 67 з 18 лютого 1988 року начальник Головного управління культури Київської міської Ради Микола Безверхий розпустив Мистецьку раду Київського молодіжного театру, обрану таємним голосуванням, і відмінив гастролі театру до Львова з прем'єрою *Мини Мазайла* Миколи Куліша.

Друге. За своїм же підписом у статті "З вірою в Молодіжний" (*Культура і життя*, 15 травня 1988) той же Безверхий оголосив, що Лесь Танюк був звільнений від обов'язків головного режисера Київського молодіжного театру "за невідповідністю посади", а 6 травня 1988 р. на посаду головного режисера цього театру призначено Володимира Оглобліна, за словами Безвершого, "досвідченого майстра національної театральної школи".

У чому виявилися "гріхи" Лесь Танюка?

Перше. Вистави його театру та відкриті театральні вечори стали притягаючим центром інтелігенції та студентської і робітничої молоді.

Друге. Київський молодіжний театр став єдиним у столиці, що розмовляв українською мовою не лише на сцені, а й за кулісами. Тому група малоросів відійшла від нього.

Третє. Він насмілювався поставити *Мину Мазайла* Куліша, що висміює партійну верхівку з Москви та її київських сателітів.

За те призначено 73-річного (це в *молодіжний* театр!) Оглобліна, учня Константина Хохлова, Бенедикта Норда та Івана Чужого.

Хто ж ці учителі Оглобліна?

Хохлов у 1908-1920 рр. був актором Московського художнього академічного театру (МХАТ), потім режисером Великого драматичного театру в Ленінграді, Малого театру в Москві, а в 1938-1954 рр. — мистецьким керівником Київського театру російської драми ім. Лесі Українки, викладаючи також по війні у Київському театральному інституті.

Норд закінчив Білоруський театральний інститут, працював у МХАТ-і, був режисером російського театру Київської військової округи. Його призначили головним режисером Харківського театру ім. Шевченка після того, як зняли Мар'яна Крушельницького з посади мистецького керівника цього театру слідом за критикою його режисерських праць на Другій декаді українського мистецтва у Москві.

Чужой викладав у студії російського театру Соловцова у Києві, був актором МХАТ-у, в 1922-1930 рр. керував російським театром студійних вистав у Києві, активний пропагатор акторської системи Станіславського.

Безперечно, всі троє були майстрами російського театру, але української культури і мови вони не знали. Оглоблін, як їх учень, прийшов на працю в Харківський театр ім. Шевченка як режисер разом з Нордом саме тоді, коли зняли Крушельницького. Після цього він провів роки в українському театрі. Звичайно, Оглоблін — досвідчений майстер-режисер, але не української, а російської школи. Він і залишився зі своїм комплексом української меншевартості і проби проводив російською мовою.

Що означає зняття Леся Танюка і призначення Володимира Оглобліна?

Перше. Знаменне те, що 1952 року Оглоблін прийшов зі своїм учителем Нордом у Харківський театр ім. Шевченка "викорчовувати" залишки вчення Мар'яна Крушельницького — учня Леся Курбаса. Тепер Оглоблін прийшов до Київського молодіжного театру "викорчовувати" залишки вчення Леся Танюка — учня Крушельницького.

Друге. Призначення Оглобліна замість Танюка означає перемогу літературно-реалістичного театру Станіславського проти примату театральності у системі перетворення Курбаса. Більше того, загально — перемогу психологічно-реалістичної школи над синтетично-умовною театральною. Ще більш загально — перемогу консерватизму над модернізмом, ретроградства над прогресом.

Третє. Скільки б тепер українська преса "по тому боці" не говорила про гласність і перебудову, приклад зняття Танюка з мистецького керівництва Київського молодіжного театру яскраво стверджує про остаточний мат гласності і перебудові в національному мистецтві. У розбудові національного мистецтва неросійських народів (а особливо українського) сучасне партійне керівництво з Москви та їх київські сателіти зовсім не зацікавлені. Вони чекають лише смерті української культури і мови в загальному. Це робиться з наказу російських рук на Україні. Навіть головство комісії у справі зняття Леся Танюка очолив російський режисер Анатолій Новіков. Сам Безверхий у своїй статті пише про "неспроможність" Танюка розбиратися в елементарних театральних колізіях (це після праці Танюка протягом багатьох років у театрі!), але й одночасно стверджує, що він не є "профнепридатним" режисером. Як це розуміти? Це ж цілковито полярні думки. Чи визнається сам Безверхий на мистецтві театру? Мабуть, йому варто нагадати знаменні слова Тараса Шевченка: "Отак, люди, научайтесь ворогам прощати, як сей неук!"

Про театр ім. Лесі Українки

Півстоліття тому, 1940 року, сталіністи надали Київському російському театрові ім'я Лесі Українки. Той акт, звичайно, був не що інше, як вияв крайнього російського шовінізму, щоб поглузувати над пам'яттю великої української письменниці. А далі, в часи брежнєвського застою та етнічного чівелювання дійшло й до того, що провідні актори цього театру виступали на концертах, читаючи її твори не в оригіналі, а в російських перекладах. І це відбувалося не поза Україною (то було би й непогано), але в Києві, що яскраво свідчить про наполегливу русифікацію. Сам же театр був дуже мало зацікавлений, щоб популяризувати ім'я своєї патронеси, надане йому. За півстоліття існування він поставив лише драми Лесі Українки *Камінний господар*, *У лузі* та драму Юрія Щербака *Сподіватись!* про неї. Отож, так би мовити, дано "відчипного". Досить тут лише порівняти Київський російський театр з Московським Малим театром (названим Анатолієм Луначарським "домом Островського"), де всі твори цього драматурга побачили світло рампи. А в Київському театрі навіть названі вище драми Лесі Українки пройшли з великими зусиллями. Один з найвизначніших акторів цього театру Михайло Романов відверто заявив режисерові Костеві Хохлову, коли той ставив *Камінного господаря*, що він не знає творчості Лесі Українки. Та чи навіть подумали керівники цього театру, щоб поставити одну з краших драм Лесі Українки *Боярину*? Драму на національну українську тему, що показує, як архіконсервативний російський домостроївський побут (в сучасній термінології антифеміністичний) руйнує життя жінок, що звикли на Україні розглядати себе, як рівноправного партнера в подружньому житті. Та й театр, як і все українське громадянство, "промовчали", коли офіційні чинники дали їм ляпаса (не в прямому розумінні), оминувши в "академічному" (?) виданні публікацію драми *Бояриня*.

В умовах проголошеної уже чотири роки тому гласности і перебудови, ім'я Лесі Українки для Київського театру російської драми звучить як велика іронія. Цей театр, звичайно, має свої заслуги. Навіть більше, з бігом обставин, з ласки брежнєвсько-щербицького курсу русифікації, Київський російський драматичний театр став крашим київським театром, у своєму акторському складі далеко випередивши український театр ім. Франка. Він навіть спромігся стягнути до себе велетня української сцени Віктора Добровольського, третього Макбета української сцени, щоб потім "заштампувати" його на ролях лише позитивних героїв "соцреалістичних" драм, а краші ролі продовжував давати своєму основному складові. Та хіба один Добровольський? Таж з театру ім. Франка перейшов раніше від нього Валентин Дуклер й інші.

На терені України (в Києві чи поза ним) досить театральних колективів, які б з радістю і гордістю носили ім'я Лесі Українки. А як почувалася б сама велика українська письменниця, якби дізналася, що російський театр носить її ім'я? Адже, в одному зі своїх листів вона писала про свою драму *Камінний господар*, що "є це не більш не менш, як українська версія світової теми про дон Жуана". "До чого дерзость хохлацкая доходит", скаже Струве і вся чесна компанія наших "старших братів". Перефразовуючи цей вислів Лесі Українки, можна сказати: "До чого дерзость сталинистов дошла!" Чи не найвищий час в умовах проголошеної гласности, перебудови і патріотичного виховання зняти ім'я Лесі Українки з одного з кращих театрів Києва і надати йому ім'я Пушкіна, Островського, Чехова або когось іншого з видатних представників російської літератури чи мистецтва?

Коли була вже написана ця нотатка, *Літературна Україна* 19 жовтня 1988 року надрукувала статтю Володимира Канівця про нового мистецького керівника Київського театру ім. Лесі Українки В. Петрова, що прийшов з Севастопільського російського театру. Він включив у новий репертуар твори таких визначних драматургів як Льо́пе де Вега, Вольтер, Л. Андрєєв, М. Булгаков, але жодної драми українського репертуару. Як відомо зі статті Канівця, Петров чітко заявив, що "місце українській драматургії — на сцені українських драматичних театрів, бо від перекладу п'єса дуже багато втрачає". Чи не думає Петров ставити *Валенсія́нські дурні* Льо́пе де Веги та *Кандід* Вольтера еспанською і французькою мовами?

Але не тільки це турбує. Якщо за сталінсько-брежнєвських часів було дано лише "відчпного" в репертуарі Київського театру російської драми для вистав Лесі Українки, то тепер Петров того і в думці не має, а архіконсервативне міністерство культури України поставило на чолі режисера, що, мабуть, ніколи і не чув про визначних українських драматургів. І, напевно, не знає, що відома італійська акторка Емма Граматіка виступала в перекладеній *Брехні* Володимира Винниченка з величезним успіхом. Питання залишається подвійно актуальним: поперше, ім'я Лесі Українки продовжує бути невідповідним для Київського театру російської драми, а, подруге, має рацію Володимир Канівець, що цей театр належить українській державі і навіть в разі надання йому іншого імени він повинен працювати на збагачення української культури, а не надання їй комплексу меншевартости.

«Воскресіння» Хулія Хурини

Часопис *Культура і життя* 31 липня 1989 року опублікував комедію Миколи Куліша *Хулія Хурини*. Видана 1926 року в Харкові, вона

майже не мала сценічної історії і йшла лише короткий час (у російському перекладі) на сцені київського театру сатири "Новий театр" 14 грудня 1926 року. Але прийшла заборона Реперткому її виставляти і про цю комедію цілковито забули. Щасливим збігом обставин, у США було знайдено її машинопис, і комедію опублікував журнал *Сучасність* у травні 1979 року.

Цікаво зазначити, що автор, Микола Куліш, окреслюючи спочатку в чернетках її жанр, назвав твір інтермедією, аргументуючи, що "у нашому громадському житті взагалі відбуваються великі поважні події і дії, а між ними трапляються як коли, отакі-то сумно-веселі інтермедії".

Як відомо з історії українського театру, до XIX століття інтермедія в бароковому театрі відіграла величезну роль своїми "сумно-веселими" народними традиціями і дала потім поштовх до всього театрального процесу у XIX столітті. З революційними подіями і приходом українського державного життя відбулася революція і в театрі. Куліш став перед проблемою: писати далі драми в стандарті селянської тематики, як він вже написав свої перші драми *97 та Комуна в степах*? Так, алеж примат в них лишається агітаційний, неглибокий? Чи не створити нову "сумно-веселу" інтермедію, що заторкнула б справи значно глибше, яскравіше. А крім усього Куліш побачив, що за величезною зливою численних мітингів, засідань з незмінною присутністю всіх громадських організацій (промов від парткому, від виконкому, від партбюро, від наросвіти, від міліції і так далі) виникла мертва форма, а живий зміст потрібних діянь загубився. Ось саме тут і появився *Хулія Хурина*, якого Куліш остаточно назвав "комедійкою".

Чому саме тепер опубліковано забутого *Хулія Хурину*? Бо ця інтермедія чи комедійка гостро б'є по дурнях і некультурних невігласах у містах і на провінції в середовищі партійної бюрократії. Один з головних героїв *Хулія Хурини*, Хома Божий — член партії, культурний невіглас, людина примітивного мислення, особа невідповідальна своїй посаді. Він ціле своє життя не виявив власної ініціативи, йому завжди наказували діяти за директивами з центру. Всяке невиконання їх викликало у нього почуття страху за втрату посади, на яку його призначено. І ось наказ: знайти могилу героя Хулія Хурини. Ніхто не знає. Всі шукають її: окрвиконком, комгосп, наросвіта, священик, сторож на цвинтарі. Нарешті знаходять хрест з написом "Ху...", а далі, певне, доші зміли. Знайшли! І відбувається маніфестація на цвинтарі. Великий список промовців. Школярі з барабаном, жінвідділ вшановує могилу героя квітами. Перекупки з базару тут же світять свічки. Хома Божий виголошує палку промову, не забувши згадати "гнилу ідеологію буржуазної класи". Але вбігає редактор часопису (що вже "шкварнув" передову у своїй газеті про героя Хурину) і щось пошепки каже до Божого, у

якого міняється обличчя: "Помилка. Розходьтесь зараз усі. Свята зараз не буде". Аферисти, що видавали себе за членів Центрального Комітету партії та вимагали знайти могилу героя Хулія Хурини, тепер заарештовані. Божий у страху: що тепер з ним буде.

Комедія *Хулія Хурини* — невелика, але Куліш поставив у ній не тільки проблему партійних бюрократів-невігласів, але й тих прошарків суспільства, що лише з матеріальних обставин вступили в партію. Для прикладу, дружина власника готелю Хуни Штильштейна, де зупинилися аферисти, скаржиться на здоров'я, що вона хворіє на хворобу, яка зветься "сомнення". Чоловік її, Хуна, просто говорить аферистові Сосновському, що якби він був у тресті в Харкові, то дружина б не сумнівалася. На це дружина Хуни: "Я вже говорила: Хуно, чи не пора і тобі до партії?" А проблема хабарництва? Той же Хуна мусить платити хабарі не тільки начальникові районної міліції, але і його дружині. Та й, нарешті, про аферистів, показаних Кулішем у комедії. Чи ж порушена тема аферистів не є співзвучна проклямою тепер афері родини Брежньова? Чи не є вона теж однією з причин "воскресіння" у пресі *Хулія Хурини*?

Богдан Сорока, зі серії *Похід гномиків* (ліноріт)

ВГОРУ-ВНИЗ ПО КОСОГОРАХ (Етюди на тему реформ)

Володимир Малинкович

Чи буде головою Ради партійний секретар?

1 червня закінчила роботу XIX всесоюзна партійна конференція. І хоч відбувалася ця конференція в атмосфері (зовнішньо, в усякому разі) відкритості і демократичності, підсумкові резолюції виявилися малозмістовними.

Найбільш суперечлива і найважливіша теза резолюції про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи — рекомендація висувати на посаду голови Ради першого секретаря партійного комітету. В резолюції ця пропозиція звучить так: "Підвищенню ролі представницьких органів сприяла б рекомендація на посади голів Рад, як правило, перших секретарів відповідних партійних комітетів". Автори резолюції лукавлять: не Ради вони хочуть зміцнити, підтримавши авторитетом партії, а владу партапарату намагаються увіковічнити, підпорядкувавши йому безпосередньо представницькі органи трудящих. Правда, оформити у вигляді закону свої пропозиції партапаратникам буде не так легко. Адже слова "рекомендується", "як правило" не мають юридичного сенсу. В резолюції сказано про нову систему виборів до Рад і їх постійно діючих органів. Система ця передбачає висунення кількох кандидатів, їх конкуренцію і наступне обрання одного з них таємним голосуванням. Звичайно, партійні організації (райком, обком чи ЦК) можуть мати право висунення кандидатів і можуть *рекомендувати* на посаду голови Ради свого першого секретаря, але щоб стати головою, цей кандидат повинен ще перемогти у конкурентній боротьбі. А то доведеться вносити в закон про виборчу систему спеціальне застереження щодо виборів голови Ради. Якби появилася таке застереження у законі, всім і кожному стане зрозумілою повна безглуздість одного з основних постулатів резолюції — про "чітке розмежування функції партійних і державних органів".

На жаль, ліберальна інтелігенція, яка активно підтримує перебувду, не наважується тепер виступати відкрито проти тези "секретар-голова". Показове в цьому відношенні становище академіка Т. Заславської. Зразу ж після партійної конференції вона різко критикувала цю тезу, але буквально за два тижні, виступаючи на

Форум, ч. 19, 1988. Переклав з російської Р. Юревич.

телебаченні, сказала: "Я схильна думати, що суміщення двох функцій в одній особі — це правильний крок". При цьому Заславська визнає, що, почувши вперше у доповіді Горбачова пропозицію про суміщення посади першого секретаря і голови Ради, вона відчула буквально шок, і це саме почуття відчували майже всі її знайомі. Але чому Заславська змінила свою думку? Думаю, точку зору на принцип "секретар-голова" вона зовсім не змінила, — змінила ж Заславська лише свою *тактичну* позицію. Не бачачи реальної можливості прямо, відкрито, протистояти партапаратіві, багато лібералів намагаються запропонувати компромісовий варіант. Опір вони, очевидно, мають намір учинити на рівні закріплення партійної рекомендації в законі. Ось що пише доктор історичних наук Микола Попов у газеті *Советская культура* 12 липня цього року:

Ця ідея (мається на увазі ідея суміщення посад) мало обговорювалася в дебатах, бо делегати не були до неї готові; деякі висловлювали думку, що необхідно ще порадитися з народом. Але ясно одне: якщо буде включений реальний механізм демократичних виборів, рух буде йти в тому напрямі, щоб вирвати реальну владу з рук працівників апарату і передати її в руки народних обранців, депутатів, підзвітних своїм виборцям... Справа за розробленням конкретних процедур, які не повинні залишати місця для тиску на депутатів і виборців.

Але для того, щоб цього не сталося, треба не допустити закріплення тези "секретар-голова" в законі. У телевізійній передачі "Демократизація суспільного життя" доктор юридичних наук Куріцин, ніби між іншим, висловив дуже важливу, на мій погляд, думку: нехай ця вимога стане партійним звичаєм, але не конституційною нормою.

Що ж, можливо, в нинішніх умовах — це конкретний вихід зі складної ситуації. Якщо вдасться виборчу систему змінити таким чином, щоб правом висунення кандидатів у депутати Рад володіли незалежні від партапарату громадські організації, щоб здійснився принцип "самовисування" кандидатів, то партійний звичай може виявитися не таким уже й страшним.

Але, видно, цю небезпечну для себе можливість передбачають і партапаратники. 22 липня в газеті *Известия* була надрукована велика стаття доктора юридичних наук Б. Курашвілі. Стаття містить апологетику тези "секретар-голова". Курашвілі не просто захищає цю тезу, але і дає раду, як її закріпити в законі: або вибирати одного кандидата (першого секретаря) кваліфікованою більшістю, або спочатку вибирати голову Ради з числа *претендентів* на посаду першого секретаря парткому, а потім переможцеві віддавати і партійний пост. Суть пропозиції Курашвілі ясна: зробити так, щоб при всіх обставинах Радою керував партійний чиновник. Та й

не просто керував, а міцно тримав Раду в руках. Щоб виключити випадки непослуху депутатів Ради, Курашвілі пропонує наділити секретаря-голови правом "зволікального вето".

28 липня Курашвілі опублікував в *Известиях* ще одну статтю на цю тему. Але в ній є дуже істотне доповнення. Автор статті пропонує, щоб генеральний секретар ЦК КПРС вибирався на посаду голови Президії Верховної Ради СРСР на загальних виборах — тобто діставав мандат на владу не від з'їзду депутатів, а безпосередньо від народу. При чому він вважався б вибраним лише при умові, що за нього проголосує не менш як дві третіх або навіть три четвертих усіх виборців.

У конкретних радянських умовах це, очевидно, було б певним кроком вперед, однак вважати таку систему демократичною все таки не можна. Президент (або голова Верховної Ради СРСР) може дійсно вважатися вибраним народом лише в тому разі, якщо він переміг у *конкурентній боротьбі*. Тяжко представити, що у найближчому майбутньому керівники країни погодяться на висунення зразу кількох кандидатів на вищий державний пост.

Нині багатьом здається очевидним, що суміщення партійних і державних постів — протиприродно, і пора, нарешті, зробити вибір. Але партапарат прекрасно розуміє, що вибір може бути не в його користь, і намагається викрутитися за допомогою так званої "діалектики". Ну, з апаратом усе ясно — він *змушений* захищати свої класові позиції. Дивно, однак, що позицію партійної номенклатури намагається підтримати серйозний, всіми шанований вчений Гавриїл Попов у статті "Через суміщення постів до зміцнення влади Рад".* Зрештою, Г. Попов у ролі захисника інтересів партійної верхівки виступає не вперше. Минулої осені, незабаром після того, як був, в порушення всіх правил демократії, усунений зі своїх постів Борис Єльцин, Попов оправдував це усунення. У Єльцина, мовляв, були диктаторські нахили. Не виключено, що вони справді були, але говорити про це можна, лише покликуючись на опубліковані матеріяли так званої "справи Єльцина". Поки таких матеріялів нема, твердити подібне — все одно, що ляяти Солжениціна, книги якого радянському читачеві недоступні.

Повернемося все таки до справи про те, зміцнить чи не зміцнить владу Рад суміщення постів голови Ради і першого секретаря парткому.

Захишаючи цей принцип, Гавриїл Попов хоче запевнити читачів, що генсек Горбачов, козак з походження, не може бути проти поділу влади тому, мовляв, що в козачому середовищі дуже популярними були ідеї самоврядування. Дотримуючися цієї логіки, можна припустити, що грузинам, курським селянам і сибірякам

* *Московские новости*, ч. 32, 1988.

ідеї самоврядування невластиві — адже Сталін, Хрушов і Черненко правили авторитарно. Ніхто, однак, не відмовить у схильності до авторитарності Леонідові Іллічу Брежнєву, а він же народився якраз у тих самих місцях, де колись розквітала козака вольниця — недалеко від Запоріжжя. Словом, перший аргумент Попова науково обґрунтованим не назвеш. А втім, думаю, що всі ці розмови про козачі настрої потрібні були Гавриїлові Попову, щоб висловити більш просту думку: якщо Горбачов, зачинатель перебудови, настійливо пробиває ідею суміщення, значить ідея ця не може бути поганою. Досвід перших років перебудови показав однак: революція *тільки* "зверху" відбутися не може. Потрібний зустрічний рух знизу. Якщо цей рух знизу буде у всьому йти за Горбачовим, він зробить йому медвежу послугу, адже Горбачов дуже часто *вимушено* уступає своїм політичним конкурентам, і якщо разом з ним будуть уступати активісти перебудови, — це лише зміцнить позиції противників реформ і самого Горбачова.

От і Гавриїл Попов: замість того, щоб разом з іншими вченими з авангарду перебудови вчинити опір пропозиції Горбачова, яка, мабуть, продиктована необхідністю йти на компроміс з консерваторами з ЦК, він кидається на захист ідеї "секретар-голова", мотивуючи це, серед іншого, тим, що багато партапаратників були, судячи з апльодисментів, цією пропозицією незадоволені: їм непотрібний додатковий контроль. Можливо, для того чи іншого партапаратника конкретно все це і ні до чого, як ні до чого і перебудова в цілому. Але не викликає сумніву, що така перебудова партійно-державної влади збереже за партапаратом як клясою (підкреслюю: за партапаратом, а не за партією) чільну роль. Гавриїл Попов наводить слова уявного секретаря парткому у розмові зі своїм безпосереднім начальником: "Я ж бо повинен залишитися керівником, партія стоїть при владі". І начальник пропонує: "Ну, якщо так, якщо тобі потрібна повна влада (зверніть увагу: повна влада — В. М.), тоді займай такий пост, де твоя відповідальність перед народом зміцниться".

Мені здається, Г. Попов правильно передає настрої партійних керівників. Ось їх суть: "Щоб зберегти усю повноту влади в країні, партапаратові потрібно дістати підтримку в народі, використовуючи для цього Ради". Незрозуміло лише, чому ж, знаючи це, Гавриїл Попов переконаний, що на випадок передбачуваного суміщення посад "реального зміцнення влади перших секретарів *не станеться*". В тому то й біда, що станеться. Зміцнить свої позиції якщо не кожний конкретний секретар, то партапарат в цілому, коли дістане у своє *безпосереднє* підпорядкування органи народних депутатів — Ради. А головне — не буде, на випадок реалізації концепції "секретар-голова", встановлене в країні справжнє народо-владдя. Про це, мені здається, треба б думати в першу чергу. А

автор статті про зміцнення влади *Рад* дивиться чомусь на проблему очима партійного чиновника. І хоч він пропонує обирати голову Ради з кількох кандидатів, але всі вони повинні бути одночасно кандидатами на пост першого секретаря. "Такий порядок, — пише Попов, — дасть змогу партійним організаціям уникати «делікатних» становищ, коли треба терміново переобрати проваленого у виборах на голову Ради першого секретаря". Зворушлива турбота вченого-ліберала про потреби партапарату. Чому б при цьому не подумати про те, що "такий порядок" позбавить безпартійних (формально повноправних радянських громадян) можливості очолити Раду депутатів трудящих. Більше того, Гавриїл Попов пропонує позбавити безпартійних і можливості очолювати трудові колективи підприємств. Так прямо і пише: "Ідею суміщення треба спустити і вниз. І встановити, що головами трудових колективів повинні бути секретарі відповідних партійних організацій".

Читаєш статтю Попова і відчуваєш: не вірять він, що в країні можливе тепер народовладдя. Тому і шукає *міру* суміщення демократії і диктатури, використовуючи, так би мовити, "діалектичну" методу.

Слова і діла перебудови

Радянські керівники не приховують: перебудова почалася в наслідок перш за все економічних причин. Це потім вияснилося, що без гласності і демократизації економіку не перебудувати. До таких висновків прийшли партійні лідери кілька років тому. А нині? Гласність в наявності, жити стало вільніше, а в економіці, по суті, — ніяких серйозних змін. Ніби й прийняті непогані закони (про підприємство, про кооперативи), а результатів економічної перебудови так і нема. Більше того, з продуктами харчування і товарами першої необхідності стало ще гірше, хоч здавалося, що вже гірше бути не може. Ось що пише з цього приводу директор Інституту економіки АН СРСР Леонід Абалкін у 26-му числі тижневика *Аргументы и факты*:

Нині економіка країни знаходиться в дуже тяжкому стані. Такого в нас давно не було. Три удари були нанесені їй, які вона з трудом, але витримала. Перший — Чорнобиль. Чорнобиль коштував 8 млрд. карбованців — коло півтора процента національного доходу країни. Далі. Початок нашої перебудови співпав з різким загостренням становища на світовому ринку, зі зниженням цін на традиційні радянські товари... 2.5% національного доходу ми на цьому втратили... І ще. Початок п'ятирічки співпав з масовою боротьбою з п'янством і алькоголізмом. Міра соціально необхідна вирішувалася так, як ми привикли вирішувати багато що — штурмом, натиском і рапортом про дострокове виконання пляну... Ми за два роки на 49%

скоротили обсяг виробництва алкогольних напоїв, що також привело до колосального збитку.

Це, так би мовити, загальні причини нових економічних труднощів. А про те, як все це відбивається на повсякденному житті радянських громадян, ми дізнаємося зі статті історика Леоніда Баткіна у 26-му числі *Недели*:

Недавно зустрівся зі знайомими свердловчанами, мені показали блідо-жовті талончики продуктових карточок. У кожному під'їзді є уповноважений, який їх роздає. Вісімсот грамів вареної ковбаси щомісяця. Здається, чотириста грамів вершкового масла. І два кілограми м'яса на рік — до травневих і жовтневих свят. В неділі часом зникають локшини і крупи — скупують зі сіл.

13 грамів масла, 26 грамів ковбаси і 5 грамів м'яса у щоденному раціоні мешканців мільйонного Свердловська — котенати не нагодують. Це не голод лише тому, що можуть свердловчани добрати необхідні калорії за рахунок хліба і картоплі. Але якщо і далі справа піде в тому ж дусі, то не виключений і справжній голод. А тим часом іде вже четвертий рік перебудови. У чому ж проблема?

Член-кореспондент Павло Буніч вважає, що причина неуспіху економічної перебудови в тому, що від підприємств вимагають виконання п'ятирічного пляну, "який розроблений відповідно до старих методів управління". Він переконаний, що виконувати плян "по валу" нема ніякої потреби. З цим згідний і академік Абалкін, який вважає, що нові методи в умовах старої системи будуть неефективними. Наприклад, державне замовлення для підприємств не повинно бути обов'язковим — воно може погодитися на його виконання лише тому, що це вигідно. Крім того, державне замовлення повинно становити не більше 50-60 відсотків продукції підприємств, з тим, щоб усе інше могло бути реалізовано вільно, за власним розсудом трудового колективу. Нині ж державне замовлення завантажує державні підприємства практично на 100%. Міністерства нав'язують його в наказовому порядку, використовуючи як засіб вибивання плянових показників.

Мабуть, уже тепер треба радикально змінити характер взаємовідносин між державними органами і безпосередніми виробниками. Дуже цікаві пропозиції повністю розділити функції державного і економічного управління. Ю. Герцман, наприклад, писав у газеті *Советская Эстония* (10-11 серпня) про те, що "товаровиробництво" повинно бути вільне від державної опіки.

Як би там не було, економістам нині очевидна необхідність скасування всіх (або, у всякому випадку, більшості) галузевих міністерств і перехід від твердо централізованого плянового управління

до ринкового. Іншими словами, спеціалісти знають, як вивести країну з економічної кризи. Чому ж керівники не хочуть слухати порад обізнаних людей. Лев Абалкін скаржиться: "Незважаючи на те, що вчених-економістів ніби слухають, залучають до праці, однак рішення часто приймається всупереч нашим рекомендаціям".

Мабуть, апаратники розуміють, в чому полягає їх класовий інтерес. Нині вони як-не-як, але керують країною, а завтра цілком нікому не будуть потрібні. Зміни, які пропонують економісти, кінець-кінцем приведуть до того, що виникне нова система соціалістичного господарства, в якій власність буде не анонімно "всенародною" (тобто попросту нічисю), а дійсно суспільною, де господарем буде або цілком мала група працівників кооперативу (або, скажімо, родинної артїлі), або великий трудовий колектив самоврядного підприємства. Керувати господарством в тому випадку будуть закони ринку, а прогнозувати ці закони і координувати діяльність різних підприємств зможуть різного типу плянові організації, трести, синдикати, що *служать* у безпосередніх виробників. Не буде командно-адміністративної системи, не потрібні будуть і командири з обкомів і міністерств. "Адже існуюча нині система міністерств створена саме для *такої* праці, іншої вони робити просто не можуть", — пише у *Неделе* доктор економічних наук Отто Лаціс. Мова, зрештою, йде не лише про окремі міністерства, але й про Раду міністрів в цілому.

Тепер у вчених і в апаратників цілком різні завдання. Одні шукають оптимальних варіантів розвитку економіки, інші — можливості в нових умовах зберегти старі місця, а значить і старі методи управління. Завдання в апаратників, мені здається, більш складні, ніж у вчених. Гласність, на яку вони змушені були погодитися, залишає їм дуже мало шансів на успіх.

Про одну дуже стійку традицію

Чому культ Сталіна виявився таким живучим? Найбільш популярне пояснення: Сталін — символ перемоги над фашизмом. Навряд чи це пояснення є переконливим. Для мільйонів англійців Черчіль був організатором і надхненником боротьби проти нацистів, але як тільки війна закінчилася, його провалили у виборах. Видно, чимось відрізняються традиції англійців від традицій країни, яка нині називається СРСР, а в минулому іменувалася Російською імперією. В чому ж різниця? Впевнений, що не стільки в особливостях національного характеру, скільки у своєрідності історичного шляху.

І донині британці ставляться з пошаною до королівської родини, але ще на початку XIII століття у боротьбі проти короля добилися вони "Великої хартії вольностей". Російське ж царство стало спадко-

смцем традицій царства Візантійського — Другого Риму, "пречудового", як вірили самі візантійці "зосередження *всієї* заселеної землі". І влада над цим *єдиним у світі* царством є влада від Бога, а тому "божественний закон вимагає і спільна природа радить царям всілякі почесті віддавати" (Димитрій Кідоніс).

Ось таке розуміння ролі царя як помазаника Божого стало (не без допомоги виховних заходів, розуміється) частиною свідомості дуже багатьох мешканців царства Московського, а потім Російської імперії. У свідомості багатьох росіян ставлення до царя (верховного правителя) перетворювалося в релігійне, незважаючи на Христову заповідь про необхідність поділу влади Бога і влади кесаря.

Здавалося б, Жовтнева революція повинна була все це залишити в минулому. Але ще при організації партії більшовиків Ленін використав централізм — ніби для того, щоб легше було захопити і втримати владу. Пізніше, коли Сталін перемаг всіх своїх суперників, він став відкрито запроваджувати старі традиції обожнювання центральної влади. *Московские новости* опублікували недавно запис розмови кінорежисера Сергія Ейзенштейна і актора Миколи Черкасова зі Сталіном, Молотовим і Ждановим про фільм *Іван Грозний*. У висловлюваннях Сталіна було досить багато цікавих моментів, які мають пряме відношення до нашої теми:

Цар Іван, — сказав тоді Сталін, — був великим і мудрим правителем. Мудрість Івана Грозного полягала в тому, що він стояв на національній точці зору і чужинців у свою країну не пускав, охороняючи країну від проникнення іноземного впливу... Іван Грозний був дуже жорстоким. Показувати, що він був жорстоким можна. Але треба показувати, чому треба бути жорстоким. Одна з помилок Івана Грозного полягала в тому, що він не дорізав п'ятьох великих феодальних родин... Треба було бути ще рішучішим.

І майже без переходу Сталін продовжує:

Звичайно, ми не дуже добрі християни. Але заперечувати прогресивну ролю християнства на певному етапі не можна.

Очевидно, Сталіна хвилювали не християнські істини. Думаю, що заповіді "Не убий", "Не протився злу насиллям" здавалися найбільшому катові безглуздими, по-дитячому наївними. Про християнство зразу ж після виправдання жорстокості найбільш жорстокого з російських самодержців він згадував, мабуть, лише для того, щоб підкреслити необхідність релігійного ставлення до будь-якої самодержавної влади — нехай навіть по-злочинницькому нелюдської.

Звичайно, ставлення до правителя як до божества нічого спільного з християнством не має — це, скоріше, поганський пережиток. Ну і що з того, що поганське іменують християнським.

Важливий результат, і він взагалі не досягнутий. Нічим не виправдане догідливе ставлення до деспота і деспотії виховувалося в народі відносно легко перш за все тому, що ідеї шанобливого ставлення до суверенітету особистости, до прав людини в Росії майже завжди переслідувалися — і за царів, і за радянських правителів. По суті про це пише у *Московських новостях* професор-історик Володимир Кобрин:

Панегірики грізному цареві — лише окремих, хоч він і обурює моральні почуття, випадок загального потягу Сталіна до звеличування "сильних постатей". Ця тенденція мала на меті гальванізувати або підтримувати переконання, що щастя народу залежить перш за все від волі мудрого державного мужа, який впевнено провадить країну по шляху процвітання, зриває підступи мерзенних іноземців і зрадників з "верхів", змітає зі свого шляху недовірків і нікчем, що плутаються під ногами.

На жаль, елементи царистської психології, віри в доброго царя і нині збереглися у свідомості багатьох радянських громадян. І тих, хто вважає, що чорносотенці ("Союз російського народу") були "однією з найдемократичніших організацій Росії" (це з виступу одного з членів товариства "Пам'ять"), і навіть тих, хто зараховує себе до авангарду перебудови і широко хоче демократичних реформ — згадаймо хоч би висловлювання Гавриїла Попова про Горбачова.

25 липня агентство преси *Новости* розповсюдило досить цікавий матеріал — статтю свого політичного оглядача Олександра Ігнатова "Таємнича російська душа в горнилі перебудови".

Автор цієї статті висловлює побоювання, що на прийнятті життєво важливих для країни рішень може мати поганий вплив одна специфічна риса російського національного характеру — а саме "вождизм". Іншими словами, віра народу в "доброго царя" і преклоніння перед сильною постаттю. О. Ігнатов вважає, що справа не в російському характері, а в тому, що протягом віків у Росії правив автократичний режим — спочатку царський, а потім сталінсько-хрущовсько-брежнєвський.

Розрахунок на одного-єдиного богоцаря означає повну відмову від власної ініціативи, — пише Ігнатов і додає: — В цьому розумінні сталінізм ще живе в наших головах... Ми ще нині далі чекаємо інструкції ЦЕНТРУ (не випадково ми так часто пишемо це слово з великої букви).

Далі О. Ігнатов говорить про необхідність створити саморегулююче суспільство і як приклад такого суспільства наводить Швайцарію. Він пише:

Ця країна живе без пленумів і без імпульсів, і живе взагалі непогано. Економіка самоупорядковується, незважаючи на ряд труднощів, а політична система, яка, розуміється, не позбавлена недоліків, досить успішно само-регулюється.

Сміливі слова, але головне, звичайно, не у швейцарському прикладі. Головне — в заклику працювати над створенням такої системи, "яка б не залежала від приходу й відходу особисто того чи іншого лідера".

Ігнатов не говорить прямо, про якого лідера йде мова, але ясно, що мається на увазі нинішній генеральний секретар ЦК. Надто багато прихильників перебудови (і серед ліберальних інтелігентів, і серед широких мас населення) зв'язують всі свої надії з діяльністю "доброго царя" Горбачова, не задумуючись над необхідністю боротьби за *систему*, яка могла б гарантувати необоротність перебудови на випадок, якщо Горбачов втратить свій пост або ж піде на повіді у консерваторів. Останнє аж ніяк не виключене, особливо якщо взяти до уваги ту обставину, що на самій "вершині" прихильники радикальних реформ тепер займають меншість. І Горбачов вимушено піддається тискові зі сторони консерваторів (останній приклад цього — його виступ на нараді у справі Нагірного Карабаху). Уступає він, думаю, не в останню чергу тому, що в країні нема ще демократично орієнтаційної сили, на яку він міг би спертися. Нема в Росії (на відміну, скажімо, від Естонії) єдиного масового руху на підтримку перебудови, об'єднаного навколо конструктивної програми демократизації. Підготувати таку програму конче потрібно. Завдання цілком конкретне, але вся справа в тому, чи зможе російська творча інтелігенція (вчені, письменники, художники) її вирішити. Чи зможуть і чи захочуть російські інтелігенти, особливо художники і письменники, серйозно займатися проблемами права — чи то громадянські права людини або ж справа про повновладдя Ради? Чи не піддадуться вони магії слів — особливо слів нинішнього "богоцаря" Горбачова? Є, мабуть, якась доля істини у словах О. Ігнатова:

...частина тяжкої спадщини — уподобання до прекраснодушної дискусії. Цю якість злісно висміювали багато хто з класиків нашої літератури — Гоголь, Салтиков-Шчедрін, Чехов. "Російська душа" шедра на слова — слова найпотаємніші, найнеймовірніші. Вона привикла до довгих промов, від яких ніяк не можна відвикнути, а от діла... Російська людина повільна, неповоротна, консервативна.

І все таки хочеться вірити, що російська творча інтелігенція зможе цю оцінку заперечити. Ділом, а не словами.

Проти чого і за що воюють нинішні "молодогвардійці"?

Останнім часом у радянській пресі появилася досить багато статей, в яких відкрито висловлюється думка про необхідність відгородити країну від проникнення західного впливу. На думку авторів цих статей (переважно це письменники і публіцисти, що

групуються навколо журналів *Наш современник* і *Молодая гвардия*), Росія нині хвора, і причини хвороби — вірус, принесений "західними вітрами".

Цікаво, що тепер у боротьбі проти західного "хвороботворного" вірусу об'єдналися дві по суті ворожі одна одній групи. З однієї сторони, приховані і явні сталіністи (Проханов, Шевцов, Вікулов), з другої — так звані "грунтовники" (Астаф'єв, Распутін, Бєлов, Кожин), які до Сталіна, особливо до сталінської колективізації, ставляться загалом непримиренно. Та й західній вплив вони розуміють по-різному. Для одних це антирадянське, антикомуністське, для інших — щось зовсім інше. Не насмілюючись, з цілком зрозумілих причин, назвати речі своїми іменами, представники другої групи говорять про необхідність боротьби проти "економічного детермінізму".

Що ж все таки об'єднує "антизахідників"? І ті, і другі говорять про особливий шлях Росії, про російські національні традиції, для яких характерна нетерпимість до погоні за речами, гандлярства, егоцентризму, бездуховності. На мій погляд, нові слов'янофіли мають рацію в тому, що тепер групова солідарність у Радянському Союзі (і не лише в Росії), мабуть, більш виражена, ніж на Заході. Але чи тому, що вона притаманна саме росіянам, на відміну, скажімо, від італійців, євреїв чи японців?

Якщо ми порівняємо, для прикладу, ідеї сучасних слов'янофілів з ідеями німецьких романтиків кінця XVIII — початку XIX століть, то відкривемо разючу подібність, аж до антисемітських настроїв, що проявляються у деяких авторів цього напрямку, — частина німецьких письменників тих часів (припустімо, Грауф) пов'язували ідеї погоні за речами, гандлярства і бездуховності з діяльністю євреїв, і мало кого тоді турбувала явна абсурдність такого висновку (а досить було б згадати, що євреї — це "люди Біблії").

Проблема, видно, не у винятковості якогонебудь народу, а в особливостях соціально-економічного розвитку та історичних традицій тієї чи іншої країни. Тяжко заперечувати, що Росія по суті не знала Ренесансу, не пройшла і шляху буржуазного розвитку. Не встигла — перескочила з напівфеодального стану в так званий "реальний соціалізм", який насправді соціалізмом аж ніяк не є, зате містить у собі багато рис феодальної і навіть дофеодальної формації. Цей стрибок з відсталості у ще більшу відсталість навряд чи благотворний. Адже капіталізм навіть з точки зору соціалізму має цілий ряд переваг, і головні з них — розкріпачення людини, створення правової держави на принципі суспільного договору, на узгодженні і взаємному поважанні інтересів людини і суспільства. І хоч ці інтереси на практиці узгодити вдається далеко не завжди, але принцип тут все таки діє, тоді як у Росії (і царській, і комуністичній) він навіть ніколи не був визнаний. Крім того, нині капіталізм все

ж таки гарантує переважній більшості людей матеріальне і соціальне забезпечення, а радянська держава досі ніяк не може досита нагодувати людей.

Безумовно, при виборі шляху майбутнього розвитку країни (а тепер такий час, що над цим задумуються буквально всі) слід враховувати і традиції, і особливості історичного минулого. Але при цьому завжди треба пам'ятати, що вільний розвиток всіх неможливий без вільного розвитку кожного.

У розмові з маршалом авіації Пстиго, опублікованій у журналі *Молодая гвардия*, письменник Шевцов наводить слова Платона: "Ніхто не повинен співати або танцювати неподібно до священних загальнонародних пісень... Цього треба остерігатися більше, ніж порушення будь-якого іншого закону". Антизахідник Шевцов забуває, що Платон писав діалоги, і кожній тезі він протиставив антитезу. У своїй "Апології Сократа" він говорив про трагедію старогрецького світу. З однієї сторони, Платон поважав право громади, полісу карати того, хто не підпорядкувався прийнятим звичаям (не бажає співати священні загальнонародні пісні), з другої — визнає безумовне право кожного співати свою власну пісню, якщо він не боїться бути покараним. Про це ж багато років пізніше писав і великий Гегель. Згадуючи долю Сократа, він зауважив, що старогрецький мислитель по суті справи відкидав суверенітет народу — для нього важнішим був суд власної совісті. Для Гегеля Сократ — герой, який ціною власного життя підтверджував право людини на самостійне рішення.

Трагедія Сократа — це не лише трагедія стародавньої Греції. Це і трагедія країн так званого "реального соціалізму". Трагедійність нинішнього радянського буття можна перебороти, забезпечивши гарантіями суверенітет людини, а консерватори з табору російських націоналістів цьому лише заважають.

Механізм гальмування у національній політиці

У своєму виступі на засіданні Президії Верховної Ради СРСР, присвяченому проблемі Нагірного Карабаху, генеральний секретар ЦК КПРС Горбачов сказав: "Нам треба знайти таку відповідь на це питання, щоб вона стала прецедентом для багатьох інших питань, що виникли у сфері міжнаціональних відносин". Як відомо, прийняте Президією Верховної Ради рішення в основному підтвердило *status quo* (що ніяк не влаштовує більшість вірменів). Чи означають слова Горбачова, що це рішення буде прецедентом для всіх інших рішень в ділянці національної політики, що в ділянці міжнаціональних відносин практично нічого не зміниться?

Не думаю, що висловлювання Горбачова треба розуміти буквально, але очевидно: включається механізм гальмування. За-

гальний тон виступу Горбачова і прийняте на нараді у Кремлі рішення щодо Нагірного Карабаху свідчать, що радянські керівники бояться радикальної перебудови міжнаціональних відносин. Були, звичайно, порушення і недоліки у Нагірному Карабасі — визнає Горбачов, — але все це було використано "як привід підхльоснути національні почуття, довівши їх до націоналістичної форми" для того, щоб приховати протекціонізм, хабарництво та інші зловживання у Вірменії, а тому, мовляв, не можна справу "пустити на самоплив".

Філософський принцип діалектики радянські керівники звичайно розуміють, як методу маніпуляції словами. То говорять про необхідність відповідати перед народом, дотримуватися народного волевиявлення, а то раптом прояв народної волі називають *самопливом*, а до самопливу і ставлення зовсім інше. Однак, як не маніпулюй словами, закони розвитку об'єктивної реальності — аж ніяк не те ж саме, що способи софістики. Сійкою буде лише така політика, яка реагує на вимоги життя, а дізнатися про них можна, лише прислухавшись до голосу народу, точніше — до голосів народів різних республік.

Буває, звичайно, що інтереси націй не у всьому співпадають, а іноді і різко протистоять одні одним (як у випадку Нагірного Карабаху). В цій ситуації, здавалося б, треба шукати компромісні рішення, щоб хоч якось узгодити різні інтереси. Рішення ж Президії Верховної Ради СРСР влаштувало лише одну сторону — Азербайджан. І щоб пояснити непояснимо, рух вірменського Народного фронту оголошено націоналістичним.

Перешкоджають власті створенню народних рухів на підтримку перебудови, в тому числі і перебудови міжнаціональних відносин, і в інших республіках. Виник, наприклад, масовий рух за перегляд національної політики на Україні, і преса накинулася на його керівників з грубими нападами — цілком у доперебудовному дусі. Мітинги і демонстрації у Львові, Києві, Одесі розганяються з допомогою грубого насилля.

А тим часом саме в суспільному русі виникла програма творчих спілок Естонії, що стала основою програми Народного фронту в республіці. Це, мабуть, перша конкретна і *конструктивна* програма реформ в ділянці міжнаціональних відносин. Власті, очевидно, такої програми не маючи, повинні б були уважно вивчити подані естонцями матеріали і винести програму на загальне обговорення. Вони цього не зробили. Хоч естонська делегація на партійній конференції настоювала на внесенні всіх своїх пропозицій в текст резолюції про міжнаціональні відносини, їй лише з допомогою відкритої авантюри вдалось добитися, щоб в остаточний текст цієї резолюції потрапив один з пунктів програми, та й то в дуже пом'якшеній формі. Мова йде про вимогу республіканського господарського роз-

рахунку. В комісії для підготовки резолюції поправка не пройшла і лише перед тим, як ця резолюція була представлена на загальне голосування, члени естонської делегації благословили робітника Бориса Моронова: "Давай, Боря, твій час!" Моронов бігом кинувся по сходах. "Рахунок йшов на слова і секунди". Горбачов опинився перед несподіваним вибором: або обговорювати важливу справу, і тоді засідання надовго затягнеться (а вже пізній вечір і оголошено про те, що має бути завершена конференція), або погодитися внести в резолюцію поправку естонців. Порадившись з Рижковим, він (а разом з ним і зала) погодився на внесення поправки. Про все це розповіли члени естонської делегації, повернувшись додому (див. газету *Советская Эстония*).

От і вийшло, що у резолюції про міжнаціональні відносини появились два взаємовиключаючі формулювання: "Заслужує на увагу ідея переходу республік і регіонів на принципи господарського розрахунку..." і тут же: "Інтернаціоналізація економіки — закономірний процес".

І все ж таки є надія, що програма естонців, яка вимагає *республіканського господарського розрахунку* (точніше, самогосподарювання), *республіканського громадянства*, статусу *державної мови* для мови корінної національності, повної *суверенності республіки в ділянці культури, її міжнародного представництва*, буде серйозно розглянена в ЦК КПРС. Член Політбюро ЦК Олександр Яковлев під час серпневого відвідання Прибалтики сказав:

Перебудова не може виключити перебудову національних відносин... Треба розробити і статус суверенності, і статус автономії, і статус національної освіти... Треба вирішити цю справу на розумній основі. І вирішити правильно, послідовно і до кінця. Ленін писав, що в союзній державі спільними повинні бути оборона і зовнішня політика. Все інше повинно бути в республіканському підпорядкуванні... Ще раз категорично підтверджую свою непохитну думку: необхідно розширювати права республік, національних формувань, щоб люди відчули себе господарями — і республіки, і регіону.

Серпень 1988.

ДЕСЯТЬ ДНІВ, ЩО ПОТРЕЯСЛИ БЮРОКРАТИЧНУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

Богдан Чайківський

Страйк, хоч як засуджували його, він,
на жаль, стає реальністю наших днів.
(*Робітнича газета*, 16 липня 1989).

Ще у ніч з 17 на 18 квітня 1989 р. робітники другої та третьої змін трьох вугледобувних дільниць шахти ім. газети *Известия* об'єднання Донбасантрацит відмовилися виїхати нагору і оголосили страйк. Вимоги їхні були майже ті самі, що і в загальному страйку робітників вугільної промисловости України в липні минулого року. І вже тоді можна було розладувати важку атмосферу на шахтах Донбасу, але партійно-бюрократичний провід старався придушити виступ робітників, відсуваючи їхні домагання на будуче. Директор шахти О. Драбик — центральна фігура конфлікту, але ні партійний комітет, ні профспілка не старалися запобігти конфліктові. Три місяці вони нічого не зробили для ліквідації кризової ситуації. А коли вдарив грім в середині липня — було вже запізно вирішувати справи. Те саме підтвердив і секретар ЦК КП України Б. Качур 7 серпня на нараді в ЦК КПУ:

Сигнали про назріваюче масове незадоволення шахтарів почали з'являтися у березні—квітні ц. р. На ряді шахт республіки окремі зміни і бригади не приступали до роботи, вимагаючи від адміністрації збільшення заробітку, оплати за нічні години роботи, поліпшення організації і нормування праці. Тоді ці випадки були локалізовані.

Ще перед Новим Роком у Червонограді Львівської області вийшли на страйк гірники шахти ч. 9, потім припиняли роботу шахти третя і п'ята. Але з цього приводу бюрократи не зробили належних висновків.

"Такого ще не було. Чуже для нас слово «страйк» набуло цілком реального змісту. Причому швидко, майже блискавично", — писала *Робітнича газета* 30 липня 1989 р.

"Накипіло" — так пояснювали свої дії шахтарі. Не із-за грошей вийшли вони на вулиці та площі. Вони мали найвищі заробітки в країні, а накипіли нелюдські відносини, відомчий диктат, лицемірні льозунги. Це все зібралось не тільки тепер, а назрівало роками,

десятиліттями. Тепер робітники ясно сказали, що їм набридло і вони вимагають бути господарями на шахтах, самим вирішувати, що робити з видобутим надплянним вугіллям тощо. Щоб за свій труд вони мали можливість придбати людське приміщення, меблі, харчові продукти та промислові товари. "Де ще у світі таке бачено: гроші є, а купити те, що хочу, не можу". "Що ж мої кровні 600 карбованців на місяць пропивати всі до копійки? Та не хочу я ковтати цю горілку! Хочу жити по-людськи!" — сказав на Жовтневій площі Павлограду шахтар. Ланцюгова реакція страйку спаралізувала видобуток вугілля в Україні.

Від 18 липня протягом десяти днів влада в Донецьку належала шахтарям. Крамниці з алкогольними напоями, на домагання страйкових комітетів, були закриті. Правда, міліція була присутньою, але загальний порядок в місті підтримували пікети шахтарів. В ті дні практично не було ніякого порушення правопорядку і безпеки мешканців.

Ціле життя міста сконцентрувалося на площі біля обкому партії. Всі дискусії, вибір членів страйкового комітету, їх звільнення та перевибір нових відбувалися під відкритим небом. Сприяла погода: температура досягала 30 градусів Цельсія. Виступали лише шахтарі та представники партії й уряду. Одних слухали, інших освистували. В приміщенні обкому цілодобово працював об'єднаний страйковий комітет разом з урядовою комісією Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, що була під керівництвом заступника голови Ради Міністрів Л. Рябева. В ній брали участь також члени Політбюро ЦК КП України — голова Ради Міністрів УРСР В. Масол, секретарі ЦК Б. Качура та С. Гуренко, голова Ради Профспілок В. Сологуб, заступники голови Ради Міністрів УРСР В. Гладун, В. Фокін та інші. Пізніше прибули міністер вугільної промисловости СРСР М. Шадов і голова Профспілки робітників вугільної промисловости М. Сребний. Після дводенних нарад був розроблений протокол про погоджені заходи між страйковим комітетом м. Донецька і урядовою комісією. Протокол підписали лише члени державної комісії. Члени страйкового комітету, хоч практично погодилися у всьому, протоколу не підписали: боялися, чи його схвалить тисячі на площі. Страйкарі відхилили цей договір і ситуація різко загострилася. На 23 липня у Донецькій області вже не працювали 109 шахт із 121. 24 липня у Кремлі відбулася зустріч голови Ради Міністрів СРСР М. Рижкова з представниками страйкових комітетів Донбасу. 1 серпня Рижков зустрівся зі страйковими комітетами вугільних басейнів України. Як відбувалися дискусії можна догадатися зі слів члена ворошиловградського страйкового комітету, який заявив у кабінеті голови уряду СРСР: "Як хочете, а я от зараз ляжу на цей стіл і не ворухнусь, доки..." (*Радянська Україна*, 22 серпня 1989).

У понеділок, 31 липня, вийшли, порушуючи звичайний графік, обласні газети з повідомленнями про припинення страйку. Повернулися до праці шахтарі Макіївки, Горлівки, Червоноармійська, Дзержинська. Продовжували страйкувати ще коло 50 шахт, у тому числі всі шахти Донецька. Гірники вимагали запевнення, що вислана ними делегація до Москви дістане гарантії, а їхні домагання будуть у визначеному часі виконані.

Події в районі Макіївки мали дещо інший характер. 18 липня в Советському районі зупинилися машини шести шахт. Їхні колективи оголосили страйк, виславши своїх представників на мітинг до будинку райкому та райвиконкому. Залишили робочі місця майже 2000 осіб, а на площі зібралось коло 3000 гірників та цікавих. Адже подія дотепер небувала. Незважаючи на звернення робітників Кузбасу не виходити на страйк, незважаючи на телеграму Горбачова та Рижкова шахтарям Донбасу, на звернення страйкового комітету Макіївки повернутися до праці, робітники не припинили страйку. Вони вирішили: тому що їхні домагання ширші, ніж гірників Російської федерації і належать до компетенції центрального уряду, повинні бути виділені окремим пакетом, щоб "не загубилися в Москві". Доки не прийде спеціальне підтвердження, що Москва прийняла 18 їхніх домагань, вони не вийдуть на працю. Головно ішлося про виділення додаткових фондів на розвиток шахт Донбасу, асигнування необхідних капіталів на розв'язання екологічних проблем району. Допильнувати рішення Москви з тих всіх питань було доручено депутатові СРСР з Макіївки А. Саунінові.

У зв'язку з дальшим продовженням страйку (67 шахт), Кузбас почав висилати коксуюче вугілля для підприємств Донбасу, щоб рятувати місцеву металургійну промисловість. (Робітничої солідарності в тому випадку не було). Треба підкреслити, що працівники Макіївського міськкому партії повністю солідаризувалися зі шахтарями. Вони підтримували їхні справедливі домагання, надали повну технічну допомогу страйковому комітетові, організували прохарчування та медичну допомогу страйкарям. На жаль, шахтарі не діяли одночасно і одночасно. Шахти ім. Леніна, ім. Бажанова та інші включилися в страйк уже тоді, коли в пресі і на телебаченні було оголошено про прийняття урядом у Москві всіх домагань шахтарів.

У західньому Донбасі 18 липня становище ускладнилося. Страйк почався переважно не плянований ніким. На партійні збори шахти "Благодатна" у Павлограді приїхали секретар обкому партії О. Мироненко та генеральний директор об'єднання С. Пономарьов. Вони зустрілися з робітниками, що збиралися їхати в шахту на другу зміну. Партійні діячі приїхали, правдоподібно, щоб успокоїти гірників і не допустити до страйку. Та коли на наболілі питання робітники дістали такі самі відповіді, як діставали роками, сталося

несподіване: у присутності партійно-бюрократичного проводу гірники не поїхали у вибій, а вирішили почати страйк. "Накипіло", і партійний мітинг, скликаний бюрократами, щоб запобігти страйкові, став фактично початком страйку. Робітники, що досі звичайно сиділи бездушно і однострійно піднімали руки за що і за кого завгодно, — раптом змінилися. Байдужі, залякані терором і репресіями, без віри у будь-яку можливість спротиву та боротьби за свої права, — раптом ожили. Кличі перебудови, що їх останнім часом поширювала преса, радіо та телебачення, зробили також сильний вплив на маси. Шахтарі Павлограду, зустрівши виступи партійної верхівки свистом та криком, створили на партійному мітингу атмосферу, де обурення мас досягло меж. Протягом кількох годин створився страйковий комітет, що вирішив зв'язатися з іншими шахтами басейну. Та до білого розпалило пристрасті рішення властей перервати телефонічний зв'язок у Павлограді, щоб не можна було сполучитися з іншими шахтами. Обурені гірники сіли у свої автомобілі і розїхалися по шахтах району. На ранок усі шахти західного Донбасу припинили працю, а представники їхніх страйкових комітетів були на площі Павлограду. Страйковий комітет завів залізну дисципліну. Знаючи на що здатний партійно-бюрократичний апарат, побоюючися різного роду провокацій, страйковий комітет узяв всю владу в свої руки. Закрито всі точки продажу алкоголю. На площу мали вступ лише робітники у шахтарському одязі. Без дозволу страйкового комітету — жадної дії, жадного руху.

Голова страйкового комітету Сергій Веселов, крім загальних домагань робітників, запропонував скоротити наполовину управлінський апарат на шахтах, зліквідувати центральний штаб бюрократів об'єднання Павлоградвугілля, як цілком непотрібний і його функції передати раді директорів шахт, а будинок — дітям шахтарів. Страйкарі рішуче виступили за продовження перебудови не на словах, а на ділі. До 26 липня кожного дня регулярно, як на зміну, на площу приїжджали шахтарі у повному виряді. Відмітингувавши зміну, їхали додому. На їхнє місце приїжджала наступна зміна. І так цілу добу десять днів.

Населення міст, де відбувався страйк, спочатку приглядалося до нього з великим недовір'ям: "Пошумлять і поїдуть в шахту", "Нічого в них не вийде", "Покричать і підуть працювати". Всіх дивувало одне: без страйкового навичку, без вміння керувати масою, без політичного та профспілкового досвіду керівники страйку справилися успішно зі своїм завданням. З'явилися раптом робітничі діячі, що потрапили вести масу за честь та совість народну. Спочатку вони були гострі, безапеляційні у своїх рішеннях. Та коли без досвіду і страйкової практики побачили, що крім емоцій треба ще сідати за стіл переговорів, оформлювати свої

домагання, а одночасно брати участь у мітингах, почали м'якнути та шукати співпраці з прихильними елементами партії та управління, яким до тієї пори не довіряли. І вийшов парадокс. Були випадки, коли члени міськкому партії висували набагато гостріші домагання, ніж страйкові комітети. Виявилось, що багатьом набридло вичікувати змін, набрид диктат згори. І коли з місцевими бюрократами можна було відносно легко дати собі раду та добитися сповнення своїх домагань, то рішення, що залежали від далекої Москви, цементували місцеві партійні чинники зі страйкарями. Хоча частинно страйки були за перебудову і політику Горбачова, однак практика показувала іноді інше. Коли вибраний страйковий комітет їде до Кремля, договорується з Горбачовим та Рижковим, що приймають домагання гірників за справедливі, коли місцева преса та телебачення, повідомляючи про домовленість на верхах, проголошує кінець страйку, то в той же час дійсність на площі є інша: шахтарі не приймають договору, підписаного їхнім страйковим комітетом, і вибирають новий страйковий комітет, висувають нові вимоги до уряду і страйк триває далі.

Події другої половини липня 1989 р. у вугільних басейнах України показали повну капітуляцію партійно-бюрократичного апарату перед обличчям страйкуючих. "Геть Пономарьова" — лунав клич мітингуючих шахтарів. 10 років він очолював об'єднання "Павлоградвугілля" як генеральний директор. Видобуток вугілля ішов добре, обком партії постійно підтримував його, а гірники — ні. У запалі пристрасних дискусій шахтарі приписали йому навіть такі гріхи, в яких він був цілком невинний. Персоною нон грата він став головню із-за байдужості до людських потреб. Шахтарі вимагали звільнити його і міністер вугільної промисловости СРСР М. Шадов у виступі на мітингу в Павлограді оголосив про зняття Пономарьова з посади. А Павлоградський міськком партії цілком втратив владу і вплив на хід подій. Виявилось, що партійні працівники не мають ніякого авторитету в народі, не вміють, і не шукають можливостей з ним говорити, бояться людей та їх запитів, на які не вміють відповісти, хотіли б, щоб перебудова провалилася і щоб вони могли знову повернутися до свого старого стилю — спокійного життя, без будь-яких клопотів.

Однак треба підкреслити, що багато партійних працівників не тільки розуміли страйкарів, не боялися гніву партії, але йшли до шахтарів і помагали їм у боротьбі за їхні права на краще життя. Як приклад може служити секретар Павлоградського міськкому партії В. Шмігель. Ця жінка годинами перебувала серед страйкарів. І вони повірили їй, прийняли за свою, від її імені нерідко страйковий комітет видавав розпорядження. "Боже мій, які хлопці! Як вони вирости політично, як тверезо думають", — захоплювалася вона. На жаль, таких працівників партії було дуже мало. Їм була

відкрита дорога до дії в житті країни. Більшість, на жаль, стояла за фіранками своїх кабінетів і згори стежила за розвитком подій на страйкових площах. Нині вони скаржаться, що їх — місцевих працівників, "верхи" залишили напризволяще, в найбільш критичний період віддали на ласку страйкарів. Вони не хочуть усвідомити, що так само на ласці страйкарів були і обкоми та цілий ЦК КП України. Їх не лише не пізнавали страйкарі, вони для них не існували. Жодний страйковий комітет України не звернувся ні разу до Щербицького чи до його ЦК. Не існували вони також для тих комсомольців Павлограду, що частину своїх зібраних членських внесків передали на прохарчування страйкарів. Серед плякатів, які висунули страйкарі Павлограду, звертав на себе увагу один, що вийшов за рами шахтарських домагань: "Земля — селянам, хори — дітям!" Це був клич широкої політичної дії.

При розв'язуванні різних проблем шахтарі приходили до одного і того ж висновку, що знову і знову треба слати телеграму на адресу "Москва-Кремль". Прозрівали все глибше та глибше: усе вирішує Москва. Там є, власне, зав'язаний вузол протиріч. Проголосили економічну самостійність як суть реформи і вже чотири роки те й роблять, що до цієї самостійності не допускають.

Перший секретар Донецького обкому партії А. Вінник на нараді в ЦК 7 серпня сказав:

Щоб не сталося нової хвилі страйків, необхідно з усією серйозністю поставитися до задоволення їхніх законних вимог, підвести відповідну матеріальну базу. Наказ міністра вугільної промисловости М. Шадова щодо цього викликає незадоволення... Однак переорієнтувати наші будівельні підрозділи не так просто без участі союзних відомств і Ради Міністрів СРСР... Ми знаємо, що треба робити, робимо все, що можливо, але не все від нас залежить. І це питання треба ставити принципово, чітко визначати взаємовідносини з центром...

А. Касьянов, голова Ворошиловградського облвиконкому, підтримав А. Вінника щодо відносин регіонів і центру:

Тепер багато говориться і пишеться про кризу довір'я до місцевих партійних, радянських органів. Звичайно, кивати в їх бік легко, і прямо скажемо, безпечно. Але давайте подивимось правді у вічі... Ми вдарили на сполох ще в той час, коли шахти стали втрачати права самостійності, коли зокрема гірницькі селища виявились на задвірках вугільних об'єднань і галузевих міністерств. Але хто почув наш голос? І от в результаті на початок нинішнього року більш як 20% відомчого житла у нас не має водопроводу, 26 — каналізації, 28 — центрального опалення, 63 — гарячого водопостачання, 49 — не газифіковано. Але ж в загальній кількості відомчого житла у нас в області 83% належить Мінвуглепрому СРСР. Ми не

тільки бачили все це, але і настійно ставили відповідні питання перед Мін-вуглепромом, республіканським і союзним міністерствами... Це змушена була визнати і урядова комісія, яка відзначила, що тривале відставання соціальної сфери в Донбасі стало наслідком диктату міністерств і відомств, яких турбують тільки виробничі показники. ...Місцевим органам влади потрібна не декларація прав, а наповнення їх реальним змістом. А поки що, треба прямо сказати, за чотири роки перебудови, крім лозунга "Вся влада Радам", вони нічого реального не одержали.

Те саме підтвердив і перший секретар Львівського обкому партії Погребняк. Він сказав, що більше харчів для Червонограду можна виділити за рахунок зменшення їх для інших міст області. "Скажіть, котрому місту я маю забрати харчі, щоб вам дати, — запитав Погребняк, — бо лише це я можу зробити?"

Одностайність страйкарів, партії та адміністрації виявилася в тому, що необхідна є самостійність підприємств, страйкових комітетів та місцевої влади, щоб вони були дійсними господарями у своїй країні.

Шахтарі здобули перемогу. Москва прийняла всі їхні домагання та гарантувала виплату середньомісячного заробітку за час страйку. Та ще більшим виграшем страйкуючих робітників було те, що вони здобули віру у свої сили. Це влучно підкреслив кореспондент *Робітничої газети* В. Нікітченко: "Прокинулась самосвідомість, пішла в небуття байдужість, з'явилися інтерес і віра. Знову таки в себе, в свої сили. А коли так, то ніякі бюрократи, ніякі відомства вже не пристосують шори і не надінуть ярмо на шию трудівникам".

Робітники вугільних басейнів України відчули свою силу. Побачили, що партбюрократична система під їх тиском подається, а населення країни було перший раз свідком явища, що партія та її бюрократичний уряд побоялися вжити терору і скапітулювали перед народом. І це є найбільша лекція зі страйку шахтарів України, де десять днів невиходу на роботу гірників є лише початковим сигналом грізного вулкану, що діє в нашій батьківщині.

★

23-го серпня, згідно зі спільною домовленістю, страйкові комітети повинні були перестати існувати. В це вірила партія та бюрократичний уряд. Тиждень перед тим у Горлівці відбулися збори майже 50 нових лідерів — представників страйкових комітетів вугільних об'єднань та міст чотирьох областей: Донецької, Дніпропетровської, Ворошиловградської і Ростовської, що назвали себе Першою установчою конференцією страйкових комітетів. Хоча підготовка до неї велася поступово та послідовно, вона була несподіванкою для партійно-державного апарату. Він надіявся, що

коли повністю підтверджено слушні домагання страйкарів, — у Донецьку 47, а в Горлівці аж 138, — закінчиться тим самим вибух соціальної активності шахтарів. Ніхто не сподівався, що це лише перший етап робітничого страйкового руху.

Продумано, спляновано та спокійно пройшов другий етап — ламання адміністративно-партійної системи на самому низу — на шахтах. Страйкові комітети передавали владу в руки новообразованих, співзвучних їм Радам трудових колективів та новій адміністрації. Протягом нецілого місяця цю перебудову закінчено. В половині серпня, закінчивши два перші етапи, робітничі страйкові комітети не розв'язалися, а почали новий етап, третій — перебирання влади у свої руки на місцях: в містах, районах, областях. Триває підготовка до творення центру робітничої влади в республіці — Україні, а шахтарі йдуть далі: плянують союзний центр.

17 серпня конференція у Горлівці підтвердила, що страйк вуглекопів в Україні *не припинено, а лише зупинено* і прийняла рішення про створення Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу (РССКД). Запляновано скликати Вседонбаську конференцію робітників для остаточного оформлення спілки, надати їй статус юридичної особи, відкрити рахунок в банку, почати видавничу діяльність, налагодити контакти з закордонними робітниками та приймання матеріальної допомоги від закордонних організацій. Далі вирішено найближчим часом скликати міські конференції робітників для організації об'єднаних міських спілок робітників. У прийнятій декларації говориться: "Спілка звертається до шахтарів усіх вугільних басейнів із закликом створити спілку страйкових комітетів шахтарів країни". 19 серпня створено 31-особову координаційну раду як керівний орган спілки з діючим постійним секретаріатом з двох осіб.

Політичний наступ робітників набирає сили. У різних місцевостях він має інші вимоги, але в цілому робітники чимраз ширше йдуть на перебрання влади в свої руки.

24 серпня першому секретареві міськкому партії Шахтарська представники страйкового комітету вручили ультиматум: у зв'язку з невиконанням попередніх вимог, 31 серпня буде проведений попереджувальний 6-годинний страйк. Одночасно вони висунули нові вимоги про звільнення ряду керівників міста: прокурора, голови міськкому, начальників відділу робітничого постачання, вузла зв'язку, міськводоканалу, завідуючого ідеологічним відділом та першого секретаря міськкому партії, який тількищо зайняв цей пост. Далі представники страйкового комітету зажадали передати будинок міськкому партії під дитячий культурний центр, назвати площу перед міськкомом партії імені 18 липня (день початку страйку). Вони заявили: "У разі невиконання даних вимог, після проведення вимушеного попереднього

страйку, після закінчення 10 днів страйк буде оголошений до повного задоволення”.

28 серпня Рада РССКД ухвалила: "Для запобігання повторної хвилі страйків вважаємо за необхідне якнайшвидше рішення про перевибори місцевих органів народних депутатів, районних, міських та обласних комітетів Дніпропетровської, Ворошиловградської, Донецької та Ростовської областей... РССКД пропонує Раді Міністрів СРСР, ЦК КПРС і Верховній Раді СРСР розглянути порушені вище питання до 1 жовтня 1989 р. З 20 вересня 1989 р. РССКД оголошує 10-денну готовність до загального страйку”.

21 вересня 1989 р. РССКД на засіданні в Горлівці на п'ятигодинному бурхливому обговоренні питання страйку вирішив звернутися до сесії Верховної Ради СРСР з рядом питань, що повинні бути вирішені до 1 жовтня. 30 вересня РССКД буде розглядати справу відновлення страйку.

30 серпня конференція страйкових комітетів призначила на 15 вересня проведення загальноміської робочої конференції для створення Союзу робітників Горлівки. Пропонується обрати 600 делегатів-робітників від усіх галузей промисловости.

Про настрої серед робітників свідчить такий факт. О 2-ій годині по полудні під час конференції надійшла вістка про арешт двох членів міського страйкового комітету. негайно вислано три телеграми: в Москву, обласному прокуророві та голові міськвиконкому з повідомленням, що якщо до 5-ої години не будуть звільнені затримані члени, буде оголошено страйк гірників. О 6-ій годині по полудні прийшло телефонічне повідомлення, що затриманих звільнили.

Подібне діялося і в Дзержинську, де страйковий комітет заборонив директорів шахти прийняти на роботу звільненого від своїх обов'язків колишнього першого секретаря міськкому партії та зажадав рівночасно звільнити з праці його дружину. Робітники поставили ультиматум: якщо не будуть виконані їхні вимоги, вони переберуть нового директора або підуть на страйк.

Статут РССКД є сучасною політичною програмою з наголошенням на демократію та перебудову на ділі. Далі спілка застерігає за собою право проводити референдуми та повний контроль за будь-якою діяльністю на її території. Вона залишає за собою право на повний контакт з населенням через усі засоби масової інформації регіону, включаючи радіо, телебачення та всі періодичні видання на території Донецької, Ворошиловградської, Дніпропетровської і Ростовської областей та жадає їх проголошення протягом однієї доби з моменту подання інформації до редакції.

У світлі сказаного не є голосливим ствердження на конференції спілки 30 серпня голови міськкому Селидівського

страйкового комітету: "У нас тепер практично вся влада!" У зв'язку з тим варто звернути увагу, що створену інституцію добровільних "дружинників" — охоронців порядку під час страйку, головню перед провокаціями з боку державних органів — не тільки не розв'язано, а навпаки, розширено та перебудовано на Робітничі загони охорони правопорядку (РЗОП). Як причину їхнього створення подано: "Прагнення трудящих до реального використання своїх конституційних прав". Член Загону має гарантовану місячну оплату 300 карбованців, що на 120 крб. вища, ніж у міліціонера, він звільнений від праці на підприємстві не менше як на півроку та проходить 100-годинний курс з правопорядку. Згідно зі статутом РЗОП затверджуються виконкомом Рад народних депутатів, є їм підзвітні як підзвітні і трудовим робітничим колективам. Насувається думка, чи в цей спосіб робітничий організований рух не творить свою власну армію та поліцію для остаточної боротьби за перебрання всієї влади у свої руки?

Хвиля страйків охопила не лише робітничі осередки півдня України. Окремі неформальні організації також грозять страйковими заворушеннями, якщо не буде прийнятий альтернативний проєкт виборів до республіканської та місцевих Рад. Хоча вони не мають такого значення як робітничі страйкові комітети, але проголошують ті самі ідеї, що й робітники, і у співпраці з ними творять грізну силу. Але вершиною непослуху супроти партійної системи України була заява органу комсомолу Львівської області газети *Ленінська молодь*: "Якщо наш проєкт закону про вибори до республіканських і місцевих Рад народних депутатів не буде прийнято, ми будемо організовувати мітинги і страйки аж до бойкоту виборів".

На тлі загального непослуху органам влади та повного непошанівку до існуючого партійного апарату УРСР є ясным, чому Горбачов мусів приїхати до Києва і зняти Щербицького. Загроза робітничого руху була більш небезпечною на той час, ніж український націоналізм, що на страху перед ним роками спиралася влада Щербицького і його ЦК КПУ.

18 жовтня 1989 року на пленумі ЦК КПУ, вже під керівництвом В. Івашка, у своєму звіті перший секретар Донецького обласного комітету партії А. Вінник багато місця присвятив робітничим страйковим комітетам, що не ліквідуються, але переорганізуються в надбудови та поширюють свій круг дії не лише територіально, але й програмово. Ось що писала з цього приводу 20 жовтня 1989 р. *Робітнича газета*:

До страйкових комітетів примикають формування різного негативно суспільного і політичного гатунку. І тут питання йде вже не про економічну боротьбу, а про політичну. Зволікання в цьому питанні

постійно створюватиме важкі передумови. Тим більше, що на цій основі в Донбасі створюються далеко не безневинні об'єднання. Насамперед йдеться також про регіональну спілку страйкових комітетів Донбасу. Йдеться також про створення "робітничої спілки" із своїм статутом і своєю програмою.

Намагання створити загальну, незалежну від партії та уряду республіканську Робітничу спілку є нині чи не найбільшим пострахом для партійних і державних бюрократів. Вона мала б у своїх руках фактично повну владу в Україні, створюючи перед ЦК КПУ марево загального страйку.

Про силу організованого робітництва ще кілька місяців тому ніхто не думав і її не враховував. Робітник України, мов мітичний фенікс, встав з попелу і на повні груди сказав ДОСИТЬ! Досить партії, досить бюрократії, досить нужденного життя!

Нині найважливішою справою є, чи інтелігентські кола України, Рух та інші неформальні організації знайдуть спільну мову з робітничими масами. Союз такий — це в майбутньому сила, що їй не зможе протиставитися Москва. І тому тих десять днів, від 18 до 28 липня 1989 року, стають початком нової доби — доби будови нового, державного життя України.

ЕКОЛОГІЯ І ГРОМАДСЬКИЙ РУХ В СРСР

Надія Світлична

Екологічні проблеми настільки всеохопні, що вони, попри наше бажання, стирають національні, територіяльні та інші кордони, нагадуючи, що планета поступово перетворюється на спільний дім, де господарів багато і водночас господаря немає.

Точніше й повніше за інших розкрив це ще в минулому десятиріччі у книзі *Знищення природи* В. Комаров (Вольфсон), який тепер живе в Єрусалимі. Його праця — перше і дотепер неперевершене дослідження специфіки радянської екологічної кризи.

Автор доводив, що на Заході екологічних проблем не менше, ніж в СРСР (нагадую — це було в 1970-их роках), але останні небезпечніші через стрімкість їхнього наростання.

Комаров пояснює цей феномен таким парадоксом: розвиток екології в СРСР спричиняє порушення гармонії і необхідного балансу в природі; водночас недостатній розвиток технології, на відміну від Заходу, гальмує вироблення захисних засобів. На цей парадокс накладається психологія "тимчасовости", охоплюючи все суспільство — від панів до рабів. (Прикладом такої "тимчасовости" може бути повідомлення, опубліковане в газеті *Радянська Україна* у вересні 1988 р. під рубрикою "Пригода").

Комаров враховує також національний аспект "тимчасовости", оскільки штучне етнозмішування або, за визначенням естонців, етнічне зараження середовища, породжує байдуже ставлення до природи і до самого життя чужої землі. Чи ж випадкова, з цього погляду, екологічна загроза, що нависла над Кримом, з якого вигнали законних давніх господарів — кримських татар?

Не менш важливим фактором, за Комаровим, є зречення духовної спадщини предків — релігії, традицій, звичаїв. Це перегукується з концепцією учасників всесоюзного екологічного руху "Ноосфера", що спирається на вчення акад. Вернадського про тісний взаємозв'язок екології природи з екологією культури. Це відповідає також концепції відомого сучасного гуманіста, якого режим перекваліфікував на державного злочинця, — вірменського вченого Хачика Стамбалцяна. До речі, ця концепція серйозно відрізняє екологічний рух в СРСР від руху західних "зелених", які не завжди усвідомлюють такий зв'язок.

Комаров наводить дуже багато прикладів і проблем, яких досі не висвітлила гласна преса.

Факти, які я маю намір назвати нижче, — це всього-навсього приклади, проте вони ілюструють специфіку всієї системи.

Ситуацію на Україні я знаю краще, ніж в інших частинах СРСР. Донедавна мені взагалі здавалося, що найстрашніше становище — саме на Україні з її Чорнобилем, хемічним отруєнням води й повітря, із загадковим захворюванням дітей у Чернівцях (і не лише в Чернівцях), з озонними дірами над промисловими центрами, гнилими рукотворними морями, засоленим Дністром, з десятками висохлих рік і озер, винищеними лісами в Карпатах і зловісним зростанням атомних реакторів...

Виявляється, в сусідів іще страшніше. Наприклад, в Узбекистані мафіозне господарювання призвело до порушень на рівні генетичному, і це відсувало на другий плян звичайні національні проблеми — знищення культури, історичної пам'яті. Взагалі — національного виживання, оскільки йдеться вже про *біологічне* виживання населення.

На наших очах гине Аральське море, перетворюючи Середню Азію на пустелю і загрожуючи необоротно змінити екологічну рівновагу всієї плянети. Адже в природі все взаємопов'язано — немає ізольованих явищ.

У Радянському Союзі зростає усвідомлення цього.

Об'єднання українського земляцтва "Славутич", що виникло в Москві, вирушило в експедицію до Аральського моря з наміром вшанувати пам'ять Тараса Шевченка, який у минулому сторіччі відбував там заслання. Але, вражені екологічною катастрофою, що відкрилася їхнім очам, вони вирішили, окрім пам'ятника-символу, створити живий пам'ятник поетові, щоб бодай на півроку зупинити наступ рукотворної пустелі на місці живого моря.

Вірменія в наші дні стала зосередженням криз — екологічної, національної, політичної, що звалилися на цей давній народ в одному ланцюгу зі стихійним лихом.

Неможливо навіть перелічити спалахи екологічної епідемії в усіх частинах радянської імперії. Отруєно Прибалтику, Білорусію, Урал, Молдавію. Закрито чорноморські пляжі в Одесі (хоча санаторії продовжують працювати!). Отруєно Балтійське море. Навіть "невичерпні" багатства Сибіру виявилися на межі винищення. Забруднено ріки й озера "от Москвы до самых до окраин". По суті, на карті шостої частини земної кулі не лишилося чистого кляптя землі (включно також з водою і повітрям). Від божевільного пляну повернути назад сибірські ріки режим, здається, відмовився. А оголошене рішення про закриття сейсмічно небезпечних атомних електростанцій (у Вірменії, в Криму) викликає в громадськості серйозний сумнів.

Навіть офіційна преса вже не приховує, що Чорнобилі й Арали — наслідок паразитичного ставлення до природи, обґрунтованого хижацьким льозунгом Мічуріна: "Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх від неї — наше завдання".

Тривогу з приводу відплати з боку пограбованої природи багато хто відчуває і висловлює вже нині — на рівні нинішньої гласности. Однак до істотної перебудови в ділянці охорони природи по суті навіть не наблизилися. Хоча на урядовому рівні створено спеціальний комітет з екології — Держкомприрода, реальний стан істотно не змінюється. Реформи в ділянці екології так само поверхові й фіктивні, як і в економіці, культурі тощо. Чого варта заборона шкідливих хемічних речовин типу ДДТ, якщо їх далі виробляють і навіть купують за кордоном?

В Азербайджані через отруєння землі народжуються дегенеративні діти-виродки. Їхніх матерів не дуже втішає, що отруєно їх *забороненими* хемічними засобами, так само як родичам убитих у Тбілісі не легше від того, що їх знищили хемічною зброєю, *забороненою* міжнародним законом.

На Захід потрапили відеофільми, де показано, як безперервним потоком течуть до Балтійського моря отруйні ріки з хемічних заводів у Латвії, а вода в колодязях — горюча в буквальному сенсі.

Громадськість дедалі частіше висловлює стурбованість екологічним станом. 26 квітня, в третю річницю Чорнобильської катастрофи, відбулися численні і багатолюдні мітинги в Білорусії і Україні. У Києві українська асоціація "Зелений світ" провела конференцію під керуванням письменника, лікаря і вченого Юрія Щербака, а також 10-тисячний мітинг. Ще більші й принциповіші мітинги відбулися у Львові, в Гомелі, а в квітні 1990 року плянують скликати в Києві Міжнародний Чорнобильський форум "Пам'ять і застереження".

Про лекції Чорнобиля пишуть і говорять багато. Але навіть тепер, у третю річницю, публікації в партійній пресі так само суперечливі, як і в травні 1986 року. Нещодавно газета *Московские новости* в дусі впроваджуваної гласности нагадала в статті Бовіна про те, як три роки тому можновладці злочинно брехали людям, коли багатьох ще можна було врятувати. Водночас із *Московскими новостями* в республіканському партійному органі *Правда Украины* заступник прокурора УРСР твердить, що вже на п'ятий день після катастрофи (!) населенню повідомили *всю* правду про те, що сталося, і про можливі наслідки. Тимчасом евакуація окремих сіл триває досі.

Свій цинізм щодо Чорнобиля власті продемонстрували знову 26 квітня: того дня паралельно з екологічним мітингом у Києві влаштували футбольний матч — так самісінько, як три роки тому в Прип'яті, лише на соліднішому рівні: київське "Динамо" грало із західнонімецькою командою.

Проблемам екології постійно приділяють увагу різні неформальні видання (московські журнали *Гласность*, *Референдум*, релігійні литовські видання, журнали *Український вісник*, вірменський

Гамк, інформаційні бюлетені). Латвійський клуб захисту середовища видає журнал *Стабурагс*, цілком присвячений питанням екології, так само як згадуване товариство "Ноосфера" — однойменний журнал.

Українська Гельсінкська Спілка від осені 1988 року збирає підписи під відозвою, що вимагає заборонити атомні електростанції в густонаселених регіонах України. Виконавчий комітет УГС пише в цій відозві:

"Спершу нас змушували пишатися тим, що ми — всеросійська житниця, потім — всесоюзна кочегарка. Сьогодні Україна стає всесоюзним реактором, а в перспективі — всесоюзним, а то й всесвітнім кладовищем". На жаль, це не художній засіб, а страшна реальність нашого часу.

Реальна загроза екологічної катастрофи об'єднує найрізноманітніші громадські рухи. Так, у поході протесту проти екологічного небезпечного військового об'єкту 8 березня 1989 року в Тарту взяли участь, поряд із естонським зеленим рухом: Товариство захисту пам'яток старовини, Народний фронт Естонії, Партія національної незалежності Естонії, група "Естонія без зброї", Християнська спілка Естонії тощо. Це свідчить про те, що екологічний рух може об'єднати фактично все населення.

Тон усіх повідомлень з екології — песимістичний, навіть трагічний. Корені лиха, що насуваються, проглядаються навіть в офіційних органах масової інформації. Це — тоталітарний режим. Неможливо припинити насильство над природою, не припинивши насильства над людиною. Як твердив нещодавно публіцист В. Єрьомін в журналі *Огонек*, "громадянин, якого власті прирекли на політичну німоту, не може бути моральним".

В такому песимістичному тоні я хотіла б закінчити цю статтю словами з листа українського мислителя Євгена Сверстюка. Він написав цей лист своєму другу за уральським концтабором: "Знаєте, Йозеф, тут, у печальній країні в тіні Чорнобиля мало що змінилося, і я не дуже вірю в реальність XXI сторіччя на Землі. Але, як давніше, вірю, що кожен мусить нести свій обов'язок і лишатися собою до кінця. І головне — зберегти в собі образ і подобу Божу".

Однак, на відміну від песимістів, які вважають, що гірше вже не буде, я належу до оптимістів, які вірять, що буде гірше. І нагадуючи про наші можливості в умовах демократичного світу, приєднуюся до лозунгу, який викликав на екологічному мітингу в Києві широке схвалення: "Комуністів — у 30-кілометрову зону!"

Проблема тільки в тому, що межі цієї зони безмежно розсунулися.

ВИБОРИ СВОГО МАЙБУТНЬОГО

Микола Чубук

Цією місткою фразою можна охарактеризувати головну мету, найважливішу суть передвиборної кампанії, що розпочалася у перші грудневі дні 1989 року на Україні. Хто прийде до Верховної Ради республіки, до місцевих органів влади — від цього залежатиме ефективність перебудовних процесів у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Від цього, зрештою, залежатиме, чи житиме Україна за демократичних умов, чи діятиме там гуманний закон правової держави або ж залишиться телефонне право адміністративного безчинства і всенародного безправ'я, залежність від бюрократичної системи приниження особи, коли між проголошуваними високогуманними гаслами і реальністю пролягає, здається, нездоланна прірва.

Знову, як і на багатьох відтинках історії минулого, перед Україною постало одвічне гамлетівське питання: бути чи не бути? Чи бути їй суверенною державою в межах федерації радянських республік, чи мати їй необмежене, нерегламентоване право міжнародних зв'язків (зі своїми дипломатичними і консульськими закордонними представництвами)? Чи лишатися паралізованою центробіжними структурами в народному господарстві, науці, культурі, спорті?.. Чи її закордонну політику й надалі вирішуватимуть союзні відомства? Чи матимуть свої власні кореспондентські пункти українські газети, журнали, радіо і телебачення хоча б у країнах наймасовішого проживання громадян українського походження.

На ці животрепетні запитання має дати відповідь сам український народ, який поволі прокидається від летаргійного сну, струшує зі своїх пліч дрімоту й оглядається довкола, цікавлячись спроквола, що робиться у цьому світі. Він починає усвідомлювати, що не піснею єдиною живе людина, і що взагалі сумна її пісня... І що ніякі штучні ін'єкції неспроможні вселити радість у холодну душу, яка шодалі стає подібною на пустку. Байдужість, соціальну апатію і навпаки — соціальну злість — спроможна розвіяти лише мета високого заряду — національного відродження, життєвого добробуту, духовного розквіту. І це, очевидно, єдиний шанс.

Усвідомлення ситуації, коли сподіватися на поліпшення, на краще потрібно, насамперед, тільки від самого себе, що найвизначальнішою є твоя позиція — стає все масовішим. Тому нині одна за одною почали появлятися різні неформальні організації. Своєрідні організації громадянського спасіння.

Наймасовішою і найавторитетнішою з-посеред них став

Народний рух України за перебудову. Організація, яка витримала, без перебільшення, зливу офіційної і неофіційної критики, заборон і перешкод, наклепів і звинувачень, рухалася вперед, діставшись, таким чином, до свого установчого республіканського з'їзду, на якому було затверджено програму і статут, прийнято цілу низку резолюцій, звернень та інших важливих документів. Одним із головних завдань організації найближчого періоду (про що й наголошувалося на з'їзді), безумовно, повинні стати вибори народних депутатів. І ось тепер цей час випробування настав. Чи зможе Рух ефективно вплинути на весь перебіг кампанії? Які надзавдання він ставить перед собою? Ці питання нині турбують усіх громадян республіки. Як також і партійні та радянські органи, що уважно пильнують за діями Руху, вбачаючи у ньому серйозного і небезпечного конкурента. А чи небезпечного? Кому він і чим загрожує, які ідеї відстоює, що сповідує? Що хоче і до чого прагне Рух? Адже гасло його дуже давнє і всіма прийнятне, його проголошують партійні і радянські органи: вся влада Радам! Тільки Рух наголошує, що всіма наявними можливостями домагатиметься, щоб народними обранцями стали чесні, компетентні й принципові люди.

Про свою передвиборну програму Рух одверто заявив на мітингу, що відбувся 2 грудня 1989 року біля Республіканського стадіону. Про цілі й завдання йшлося також на зустрічі лідерів Руху з представниками наукової і творчої інтелігенції, що проводилася 8 грудня того ж року в актовому залі Академії суспільних наук. Зустріч розпочав доктор філологічних наук Микола Жулинський, який наголосив, що Рух почався саме зі стін Інституту літератури і Спілки письменників України. А отже, важливим є те, що у такий період демократизації, як проведення виборів, лідери Руху прийшли на бесіду для обміну думками саме до представників наукових кіл. Цю думку про потребу Руху в людях мислячих, аналізуючих, що бачать перспективу на глибокому підґрунті наукових досліджень і передбачень, підкреслив у своєму виступі і його голова, поет Іван Драч.

Він також поінформував присутніх про створення напередодні виборів Демократичного блоку України, до якого увійшли 43 громадські організації і об'єднання, як, скажімо, Народний рух України за перебудову, екологічна асоціація "Зелений світ", товариство "Меморіал", Товариство української мови імені Т. Шевченка, Українська Гельсінкська спілка, Українська народно-демократична ліга та інші.

На своїх зборах делегати ухвалили передвиборну програму Демократичного блоку України, в якій, зокрема, говориться: "Ми виступаємо:

— за економічний і політичний суверенітет України;

- за політичний плюралізм;
- за багатопартійну систему;
- за скасування статті 6-ої Конституції СРСР, яка забезпечує привілейоване становище КПРС;
- за створення економічної системи, що забезпечує функціонування різноманітних форм власності: державної, кооперативної, акціонерної, приватної, змішаної;
- за прийняття нової Конституції України, створеної у відповідності з міжнародними угодами про права і свободи людини;
- за національне відродження українського народу, за вільний розвиток культур і мов національних меншин України;
- за реальне духовне віросповідання;
- за легалізацію Української Католицької Церкви та Української Автокефальної Православної Церкви”.

На зустрічі виступили також доктор філософських наук Мирослав Попович, доктор філологічних наук Віталій Дончик, голова секретаріату Руху Михайло Горинь, народний депутат СРСР Валерій Гришук. Вони ділилися роздумами про стратегію і тактику передвиборчої кампанії, про консолідування всіх здорових демократичних сил суспільства. Закликали агітувати за висунення кандидатами у депутати гідних, порядних людей, незалежно від того, комуністи вони чи безпартійні. Головне, аби вони були спроможні забезпечити свободу, добробут, справедливість у житті оновлюваного суспільства. Громадськість має зробити свій вибір розсудливим і відповідальним.

Атмосфера громадсько-політичного життя України стає гарячою. Йде поляризація сил. На жаль, бракує витримки і тим, і іншим. Офіційні кола не належною мірою вивчають громадську думку, настрої народних мас, прагнуть звично нав'язувати свою позицію, свої установки. А це викликає природний спротив і неприйняття. Видається хибною й тенденція на монополізацію партією права на перебудову. Іншим організаціям заздалегідь відводиться вторинна роля. Можливо, це й не викликало б особливого незадоволення, якби перебудова не пробуксовувала, якби народ відчував реальні зрушення в соціальної сфері, якби нинішнє становище вселяло оптимізм. Політична реформа відстає від перебудовних процесів у житті суспільства і таким чином поглиблює вододіл між партійним апаратом і самою партією. Слово, не підкріплене конкретною справою, девальвується, векселі довір'я, обіцянок вирішити гострі проблеми в соціально-економічній сфері нині горять. Треба справді щось робити. Шукати виходу, радитися з народом. Тому трафаретні звинувачення зі сторінок офіційної преси на адресу неформалів, що вони, мовляв, "крикуни" і "демагоги", що треба працювати, а не "галасувати", — свідчать про

слабкість, а не про силу апарату. Керівники партії і уряду неодноразово закликають на пленумах, у пресі до консолідації сил, до зацікавленого діялогу з неформалами. Але на такий контакт ідуть неохоче. Ніби "для галочки" один або два з них спробує невміло виступити на мітингу. І все. Виняток становлять виступи першого секретаря Подільського районного комітету партії Івана Салія. Його уважно слухають і сприймають. Справили враження аналітичні, вдумливі виступи на установчій конференції Руху завідуючого ідеологічним відділом ЦК Компартії України Леоніда Кравчука (нині — секретаря ЦК). Тільки при взаємному прагненні відбувається діялог. Не виклики "на розмову", як було раніше, і хто й понині не може позбутися подібних звичок, а крок назустріч один одному, чесність і однакові можливості відкидають непорозуміння.

Мітинги збирають переважну більшість людей, які зайняті конкретними справами в науці, на виробництві, у духовній сфері тощо. Вони виявляють стурбованість життям країни, їхні слова пройняті болем за майбутню долю рідного народу. І коли називають цифри тотальної монополізації України центральними відомствами, то це не задля хизування. Вони вболівають за розвиток економіки, за розв'язання екологічних проблем республіки. Хіба ж можна серйозно говорити про суверенність України, коли 95 відсотків її народногосподарського комплексу належать союзним міністерствам. І залишається лише 5 відсотків її "суверенности".

Україна стане цивілізованою державою тоді, коли її народ вільно дихатиме повітрям демократичної свободи. Коли люди щодня не боротимуться за свої права, а беззастережно ними користуватимуться. Тоді здадуться дрібними справи, які сьогодні мають значення величезних масштабів. Такі прості істини... і такі складні.

Тому гасло, з яким демократичні сили України звертаються до виборців — "Доля України — в наших руках", — має нині велике значення і актуальність.

СПОМИНИ З 1920—1930-ИХ РОКІВ

Тетяна Кардиналовська Пилипенко

З Чехії Сергій привіз нам подарунки: дітям маленький ручний патефон зі шкіряним складаним рупором, а мені портативну друкарську машинку з російським шрифтом, зроблену в Німеччині. З цими подарунками він мав багато клопотів: на митниці їх не пропустили, і Сергієві довелося писати до різних міністерств, домагатися дозволу ввезти ці "дефіцитні" "буржуазні" речі, особливо друкарську машинку. Мати власну машинку за радянським законом заборонялося, бо припускалося, що власник зможе і схоче друкувати на ній антирадянську пропаганду. Сергієві пошастило переконати радянських бюрократів, що мені машинка потрібна для перекладів, які я друкую вдома. Пізніше ця чудова машинка буквально врятувала нам життя, коли після арешту Сергія нас вислали з України й ми жили в Калініні, де я працювала в канцелярії педінституту, одержуючи дуже мізерну платню, й підробляла, друкуючи ночами кандидатські дисертації та статті професорів. Можна вважати чудом, що ніхто не доніс на мене, як на власницю забороненої речі.

Крім редакторської праці Сергій займав ще посаду голови Держвидаву. За все це він одержував лише двісті карбованців на місяць, так званий "партмаксимум", встановлений для всіх партійців, незалежно від посади. Цікаво, що Сергій одержував менше, ніж бухгалтер, але він уважав, що це цілком справедливо. Мало того, як переконаний комуніст, він хотів бути ближче до народу й пішов на завод звичайним робітником, працюючи в нічну зміну. Навіть зі своїм залізним здоров'ям він, напевно, не витримав би довго такого навантаження, але допоміг нещасний випадок: йому на ногу впав якийсь важкий металевий інструмент і поранив її. Сергієві довелося лягти до лікарні, й він ще довго потім шкутильгав. Це поклало кінець його праці на заводі.

До речі, якщо йдеться про Сергієве здоров'я, то був один випадок, який дав підставу чуткам про його нібито нездорові нерви. Сталося це так. Комусь з письменників спало на думку відвідати харківську психіатричну лікарню, щоб порозмовляти з хворими. Ця думка зацікавила його колег, і вони попросили влаштувати для них такі відвідини. Зібралася група приблизно з десяти осіб, включаючи Сергія, а також Хвильового. Лікарі розповіли їм історії хвороб тих пацієнтів, з якими письменники мали

Уривок із не друкованої книжки. (Продовження. Початок у ч. 10, 1989).

розмовляти, але коли зустріч відбулася, то гості розгубилися й не знали, про що питати. Задавали такі непотрібні питання, як "Де ви вчилися?" або "Де ви жили в дитинстві?". Лікарі були здивовані й казали, що так не можна виявити нічого ненормального в мисленні хворих. Один молодий лікар, очевидно роздратований поведінкою письменників, вирішив посміятися з непрошених гостей і запропонував, що поставить їм діагносту. Всі пожвавилися, почали жартувати, й лікар заходився опитувати письменників. Побалакавши з кожним хвилин п'ять, він з поважною міною заявив: "Мушу вам сказати, що жоден з вас не може вважатися психічно вповні здоровим". Письменники розгубилися: виглядало, що лікар говорив цілком серйозно. Хтось зауважив: "Ну, можливо, що в нас нерви не зовсім у порядку, але вже про Сергія Пилипенка ви цього не скажете. Він така спокійна, зрівноважена людина". Лікар саркастично посміхнувся: "Помиляєтеся. Він має гістерію й до того в гострій формі. Це тільки зовні він здається спокійним". Письменники були ще більше збентежені, й нікому не спало на думку, що молодий ескулап просто з них глузує, бо неможливо поставити фахову діагносту після п'ятихвилинної балачки, не кажучи вже про те, що гістерію, та ще й "в гострій формі", неможливо приховати.¹ А лікар, задоволений ефектом своїх слів, продовжував повчати зніяковілих письменників: "Бачите, поняття «нормальний» дуже відносне. Ви всі пройшли через громадянську війну. Ми, лікарі, бачимо, як це відбулося на ваших нервах. До того ж ви письменники, люди творчої праці, а в таких людей підвищена чутливість. Отже мої сьгоднішні спостереження підтвердили цей факт". Коли Сергій розповідав мені про це, було видно, що він сам повірив у свою "приховану" гістерію, і я теж сприйняла це поважно, всупереч всім доказам здорового глузду: адже за десять років нашого подружнього життя я ні разу не бачила, щоб Сергій втратив контролю над собою й гістерично кричав.

Хвильового, як і решту письменників, слова лікаря, сказані відносно Сергія, мусили вразити, бо коли він писав повість *Санаторійна зона*, то зробив свого героя, гістерика Анарха, подібним до Сергія зовнішньо, а подекуди й внутрішньо, при чому присвятив цю повість Сергієві.² Якщо порівняти аналіз душевного стану Анарха зі словами харківського лікаря, то впадає в око їхня подібність: "Саме гістерія, інакше й не могло бути: після довгих років громадянської війни, в якій він брав активну участь, Анарх мусів чекати цієї хвороби. І вона прийшла із своїм знеладдям психічної сфери, з надзвичайною вразливістю, з ексцентричністю, з приступами тоски й страху". Звичайно, мистецький образ, який створив Хвильовий, далекий від справжнього реального Сергія, а є втіленням роздумів автора про самого себе й своє покоління, про

ролю людини в комуністичному суспільстві, зокрема про роль письменника, від якого партія вимагала оспівування "героїчних буднів". Хвильовий пише: "Героїчні будні важче написати, ніж героїчне свято... Будні приймаю, і серцем і розумом. Але все таки — тоска".³

Про принципову ворожнечу між Сергієм і Хвильовим добре відомо з їхньої полеміки, яка, до речі, не відзначалася делікатністю. Хвильовий намагався спрямувати розвиток української літератури й культури взагалі за західнім взірцем, тоді як Сергій вважав, що європейський шлях чужий для України, й українцям слід орієнтуватися на російську літературу. Я в цій полеміці стояла на боці Хвильового, й це був один з небагатьох випадків розходження в естетичних поглядах поміж нами (на політичні теми ми дуже рідко розмовляли).

Пізніше офіційна критика твердила, що розходження між Хвильовим та Пилипенком були не такі вже значні, бо, мовляв, обидва були вороже наставлені проти російської культури з позиції українського націоналізму. Так, наприклад, Д. Косарик у статті про "Плуг", датованій 1934 роком і вміщеній у російській *Литературной енциклопедии* (т. 8, стор. 733-734) писав, що, "полемізуючи з Хвильовим з приводу вузько організаційних питань, він (тобто Пилипенко) одночасно солідаризувався з ним і з його націоналістичною програмою відриву української культури від російської соціалістичної культури". Це офіційне тлумачення, звичайно, не відображало справжньої картини. Набагато глибше зрозуміння позицій Хвильового та Пилипенка не лише у їхній полеміці, але й у їхній діяльності знаходимо у книжці *Зустрічі і прощання* Григорія Костюка.

Щодо особистих взаємин між Сергієм та Хвильовим мушу сказати, що вони не були ворожі, навпаки, досить навіть дружні. Юрій Лавріненко теж свідчить, що "Хвильовий високо цинив С. В. Пилипенка як громадського діяча і людину". Що це було саме так, видно з його творів — з *Санаторійної зони* та з оповідання "Редактор Карк", в якому подібність героя редактора Карка до редактора Пилипенка очевидна, хоча в цьому художньому образі проглядають і риси Блакитного. В оповіданні Хвильового є один маленький деталь, який нікому нічого не каже, хібащо якийсь допитливий критик вгледить тут глибоку символіку: у редактора Карка на столі стоїть бронзове погруддя римлянина. Історія цього погруддя така. На Сумській вулиці у Харкові ще до революції знаходилася редакція місцевої газети, і там, у кабінеті редактора стояло це погруддя. Воно було більше за натуральний розмір, з головою, увінчаною лавровим вінком. На високій підставці було написано: CIVIC ROMANUS SUM. Після революції в тому ж самому приміщенні розмістилася редакція комуністичної газети *Вісті*, редактором якої був якийсь час Сергій, а потім

Блакитний. Діставши у спадщину погруддя, Блакитний спочатку не звертав на нього уваги, але згодом римський громадянин почав його дратувати, і Блакитний вирішив позбутися його. Дізнавшись про те, Сергій сказав, що римлянин йому подобається, і він візьме його собі. Таким чином погруддя переселилося до нашого помешкання. Перед тим, як поставити його на буфет, його лишили на підлозі в кутку їдальні. Це було під вечір і в кімнаті було темнувато. Раптом ми почули одчайдушний зойк: це наша хатня робітниця зайшла до їдальні, і їй здалося, що хтось сховався в кутку, присівши навпочіпки... На другий день гордий римський громадянин зайняв своє місце на буфеті.

Одного разу, коли ми жили на дачі під Харковом, Сергій повернувся з міста схвильований, з газетою в руці: "Слухай, що тут написано: «Письменник Андрій Головка застрелив свою жінку й маленьку дочку. Він заарештований і чекає на суд у Полтаві». Я ж його добре знаю, він плужанин. Тут щось не те. Я мушу це з'ясувати". Наступного дня Сергій подзвонив до Полтави. Йому сказали, що існує здогадка, що Головка зробив злочин у нестямі і тому його помістили до психіатричної лікарні для медичної експертизи. Сергія, як людину, що добре знала Головка, попросили приїхати туди. Ми з ним поїхали разом і пішли до лікарні. Нас прийняв головний психіатр і перед тим, як викликати Головка, попередив нас, що, розмовляючи з ним, ми навряд чи помітимо щось ненормальне — він говорить цілком логічно. На запит Сергія, чи не буде Андрієві тяжко говорити про те, що сталося, лікар запевнив, що навпаки той дуже охоче про все розповідає. Психіатр наказав привести хворого, й незабаром з'явився Головка. Він виглядав жахливо: на ньому була лише спідня білизна, при чому одна штанка була відірвана вище коліна, а друга висіла лахміттям, сорочка теж була подерта в клоччя й було видно тіло, вкрите шрамами і закипілою кров'ю. Головка, не помічаючи нас, схвильовано кинувся до лікаря: "Що ви зі мною робите? Для чого ви посадили мене до кімнати з буйними божевільними? Подивіться, що вони зі мною зробили! Вони мене немилосердно б'ють! Невже вам для вашої експертизи це потрібно?!" Лікар жажнувся: "Я не наказував поміщати вас до буйних. Це помилка", і зразу покликав когось з медичного персоналу й наказав, щоб Головка перевели до іншої палати. Потім він звернув його увагу на нас. Обличчя Головка проясніло й він міцно потиснув Сергієві руку, дякуючи за приїзд. "Я дуже хочу вам усе розповісти. З усіма подробицями", сказав він. І ось полилася його гаряча сповідь.

Він і його дружина були вчителями, але їм довелося жити і працювати нарізно. Дружина Головка мешкала з їхньою маленькою дочкою у невеличкому селі під Полтавою, і вони приїз-

дили відвідувати Головка у селі, де той вчителював. Це траплялося не часто, і він дуже страждав від постійних розлучень. Свою дружину він шалено любив, просто обожнював — це було єдине кохання за ціле його життя. Почуття з роками не зменшувалося, навпаки розпалювалося, аж поки не обернулося на якусь одержимість і не стало постійним джерелом страждання для нього. Його мучила свідомість невлаштованости їхнього життя та його злиденність, яка примушувала їх жити нарізно. Та ще більше його гнітило те, що невгамовні думки про дружину позбавляли його можливости творити. Поволі він прийшов до переконання, що його любов до жінки й дитини — це його нещастя, і йому треба їх позбутися. Але навіть їхній від'їзд не здавався йому достатнім, бо думки про них далі непокоїли б його. Він вирішив, що єдиний вихід — вбити їх обох. Щодалі він усе глибше переконувався, що це справді єдиний вихід, і почав записувати ці думки в щоденнику.

Незабаром підійшли зимові вакації, і дружина приїхала його відвідати. Головка не було в хаті, а на столі лежав його розкритий щоденник. Вона почала його читати. У цю хвилину Головка увійшов до кімнати й застав жінку всю в сльозах. Вона почала запевняти, що не буде заважати його творчости, що негайно поїде десь далеко з дочкою, зникне цілком з його життя, і він ніколи не знатиме, де вони. Головка намагався заспокоїти її, кажучи, що він зрікається всіх своїх думок, і все буде гаразд. Вони розмовляли до ранку, і його дружина від'їхала дещо заспокоєна, але вони обоє вирішили, що їм краще на якийсь час роз'їхатися. Незабаром Головка написав дружині, щоб вона з дочкою приїхала, бо він хоче з ними попрощатися перед їхнім від'їздом.

Була вже весна, чи початок літа, погода була тепла, соняшна. Головка запропонував поїхати десь до гаю погуляти. Дружина погодилася, і вони всі втрьох сіли на потяг і, проїхавши декілька зупинок, вийшли з вагону. Це була дачна місцевість — луги, невеличкий гайок. Вони пішли гуляти й ходили цілий день. Дружина просила Головка дати їй спочити, скаржилася, що втомилася, але він настирливо тягнув її далі. Нарешті, зовсім знесилена, вона лягла на траву й сказала, що не в силі йти далі й мусить полежати. Головка не заперечував, узяв дочку й сказав, що піде ще погуляє з нею тут поблизу. За кілька хвилин дівчинка теж попросилася відпочити: вона була маленька, років три-чотири. Він посадив її під дерево й сказав, щоб вона чекала на нього — він скоро прийде, а сам повернувся до жінки. Та спала. Він витягнув з кишені червону хустину, яку задалегідь поклав туди, накрив нею обличчя дружини й вистрілив їй у голову. Потім повернувся до дочки й покликав її йти з ним. Вони прийшли на двірець, сіли на потяг і, проїхавши ще кілька зупинок, знову вийшли. Дівчинка

спитала, де мати. Головка відповів, що вона незабаром до них приєднається і повів дочку до лісу.

Наближався вечір. Дівчинка спотикалася з утоми, й Головка нарешті поклав її на траву, а сам сів коло неї й почав розповідати їй казки. Він питав дівчинку, яку казку вона хоче почути й розповідав їй усі її найулюбленіші казки. Нарешті вона заснула. Тоді він витягнув з кишені другу червону хустку, накрит обличчя дитини й вистрілив. Потім повернувся на двірець, сів на потяг і поїхав назад до Полтави. Там він винайняв кімнату в готелі й прожив два дні, поки прочитав у газеті про те, що в лісі поблизу Полтави знайдена жінка поранена вистрілом в голову, а трохи далі застрілена дівчинка. Обличчя обох були накриті червоними хустками. Головка негайно кинувся до лікарні, куди привезли його дружину. Вона ще була жива, але непритомна. Головка сказав лікареві, що це він убив дівчинку й намагався застрілити також і дружину, але хустина завадила йому. Він наполягав на тому, щоб йому дозволили побачити дружину. Лікар пообіцяв дістати дозвіл, вийшов до іншої кімнати й подзвонив до міліції. Головка заарештували.

Закінчивши розповідь він глибоко зідхнув: "От тепер я вільний". Коли його відвели, лікар спитав Сергія, чи не помітив він у розповіді Головка чогось незвичайного. Зворушений розповіддю Сергій відповів, що його вразив один деталь: червоні хустини. У Головка було оповідання з часів громадянської війни під назвою "Червона хустина", в якому дівчинка накриває червоною хустиною обличчя селянина, забитого гайдамаками. Це оповідання було надруковане за рік до вбивства. Лікар подякував за ці відомості, сказавши, що це проливає деяке світло на те, що сталося. Головка пробув у лікарні майже місяць і потім вийшов цілком здоровий. Пізніше він одружився вдруге.⁴ Перед одруженням вони питали в лікарів, чи є якась небезпека повернення хвороби, й ті запевнили, що настирлива ідея позбутися жінки й дитини зникла у нього без сліду після їхньої загибелі. Однак на всякий випадок лікарі радили, щоб з ними разом поселився брат Андрія, що вони й зробили, коли переїхали до будинку "Слово", де мешкали й ми.

Про будинок "Слово" та його мешканців варто розповісти окремо. Спершу розповім про сам будинок. Ідея створення "свого" будинку на кооперативних основах виникла в харківських письменників у кінці двадцятих років. Головним ініціатором цього проєкту був Сергій Пилипенко. За первісним задумом кожний член повинен був щорічно вплачувати певну суму й таким чином приблизно за п'ятнадцять років виплатити кошт свого помешкання, яке тоді ставало його власністю. Однак цьому задумові не судилося здійснитися, бо на початку тридцятих років майже всіх

чоловіків будинку "Слово" заарештували, а їхні родини виселили та вислали за межі України.

*

Замість на літературні дебати, я ходила до будинку Блакитного. Це був свого роду клуб, де зустрічалася вся харківська інтелігенція — письменники, художники, композитори. Зібрання в цьому клубі були завжди галасливі, веселі. Звичайно випивали, співали, вели товариські розмови, жартували. Неперевершеним дотепником був Остап Вишня. Увійдеш, бувало, до залі й відразу знаєш, де сидить Павло Михайлович: звідам щохвилини лунають вибухи реготу. Проте товариство там було особливе, творче й не потребувало, щоб його розважали. Навпаки, то той, то інший починали щось розповідати, читати свої нові твори. Художники брали крейду й зразу ж малювали щось на дошці для ілюстрації своєї думки. Автори декламували, відігравали невеличкі сценки. Особливо вдало це робив Йосип Гірняк, актор театру "Березіль".

У клубі Блакитного в одній з кімнат стояв більярдний стіл. З ним пов'язаний кумедний випадок, у якому головною персоною був Володимир Маяковський. Він тоді якраз приїхав до Харкова й виступив з читанням своїх віршів. Після нього мав виступити український поет Іван Кулик. Поетичний хист Кулика був не до порівняння з поетичною славою російського поета, й виступати на одній сцені з Маяковським було не легко. Кулик почав декламувати свої вірші, а Маяковський відійшов трохи вбік і став там, засунувши руки в кишені й похитуючись на закаблуках. При цьому він демонстративно поглядав на низенького Кулика з висоти свого велетенського зросту, добре знаючи, як кумедно виглядала ця сцена. І дійсно в залі трохи почали сміятися, і скоро вся публіка вибухнула гомеричним сміхом. Бідний Кулик замовкнув і ретирувався. Однак того ж самого дня доля помстилася за Кулика.

Після виступу Маяковський був запрошений до клубу Блакитного і, побачивши там більярд, запалав бажанням позмагатися з кимнебудь у свою улюблену гру. Про те, що Маяковський має славу чудового гравця в більярд, знали всі, й ніхто не наважився прийняти його виклик. Тоді поет, певний своєї перемоги, жартома запропонував побитися об заклад: той, хто програє, повинен буде проповзти під більярдним столом. І тут раптом один український поет, здається плужанин, прийняв виклик. Гра почалася, і цього разу осоромленим став Маяковський: він програв заклад і проповз рачки під столом під загальний регіт присутніх.

Ранній Маяковський мені дуже подобався. Він подобався також моїй мамі і Лізі, а Сергієві не так дуже. Йому більш імпонував поетичний дар таких поетів як Тютчев. З українських поетів нової доби він дуже цінував Тичину, а з поетів минулого — Шевченка. Перед Шевченком Сергій схилився й присвятив йому багато статей, а для дітей написав віршовану біографію поета "Діткам маленьким про Тараса Шевченка", яка починалася словами:

Був собі хлопчик маленький Тарас,
Гуси сіренькі, ягнята він пас.
Мали бідненьку хатину батьки,
Шляхом рипіли кудись чумаки — ⁵
Ще паротяги тоді не гули,
Все перевозили коні, воли.

Цей вірш уперше познайомив з Шевченком нашу дочку Асю й відіграв у її житті таку роль, як читання *Кобзаря* моїм батьком для мене.

Сергій поставив собі за мету зібрати всі матеріали про Шевченка, які тільки можна було знайти. Для цього він поїхав у далеку подорож на Аральське море, в місця заслання поета. Там йому пощастило відшукати нащадків коменданта Ускова, в будинку якого Шевченко часто бував і дружину якого змалював на портреті. У цій родині шанували пам'ять поета й зберігали реліквії: листи, малюнки, різні дрібні речі. Все це вони охоче передали Сергієві для Шевченківського музею.⁶ Сергій був ініціатором і першим директором музею. Сьогодні цей музей знаходиться в Києві, і коли я відвідала його в середині сімдесятих років, то при вході побачила на стіні великий портрет... Блакитного! Я була дуже здивована й спитала стареньку жінку-гіда, чому тут цей портрет: адже Блакитний ніякого відношення до музею не мав, а творцем його був Сергій Пилипенко. Жінка схвильовано закивала головою, підтверджуючи мої слова: "Але, знаєте, про це сьогодні забули, ніхто не пам'ятає". А я подумала: "Хтось, очевидно, намагається зробити так, щоб про це забули". Цікаво, чи той портрет ще й досі висить там чи, завдяки "гласності", справедливість поновлена?

*

Другий поет, якого я добре пам'ятаю, — це Володимир Сосюра. Він теж був вродливий і дуже влюбливий, постійно приходив до нас до редакції й розповідав про свою чергову закоханість, при чому кожного разу запевняв, що нарешті знайшов свою

суджену. Як нині бачу його першу візиту до Сергія до редакції: неголений, в обідраній шинелі, він прийшов просто з фронту громадянської війни. За спиною в нього була торба. Він зняв її й витягнув звідти сувій паперів. "Ось, — сказав він, простягаючи аркуші Сергієві. — Це мої вірші". Сергій звик до читання першої проби пера напівграмотних селянських поетів і взяв аркуші, не сподіваючись нічого особливого. Почав читати і відразу побачив, що в молодого вчорашнього вояка справжнє поетичне чуття. Він зрадив, похвалив поета й взяв його під своє крило. Він буквально вчив його грамоти — поетичної і звичайної. Сосюра ніколи не забував того, що Сергій "вивів його в люди", і був сповнений вдячності, любови й поваги до "папаші". Ставши членом "Плугу", Сосюра швидко вийшов у перші лави не тільки серед селянських письменників, але й взагалі серед українських поетів двадцятих років і мав велику популярність серед української молоді. Він імпував своїм ліризмом та юнацькою ширістю. Коли на початку тридцятих років прокотилася хвиля арештів серед української інтелігенції і з нашого будинку зникали щонаочі то один то другий письменник, якось уночі Сосюра постукав до нас і, як колись у перший день зустрічі, простягнув Сергієві сувій паперів і тремтячим голосом промовив: "Будь ласка, сховайте у себе ці вірші. Я певний, що не сьогодні — завтра мене заарештують, а вас, Сергію Володимировичу, звичайно, не зачеплять". Сосюра в минулому брав участь у петлюрівських військах і був переконаний, що його неминуче заарештують. І от іронія долі: Сергія, цього переконаного комуніста, відданого справі партії, схопили через кілька днів, а Сосюру не зачепили. Він лишився на волі і був навіть вшанований державною нагородою.

Наближалися страшні тридцяті роки. Десь на початку 1933 року в Харкові поширилися чутки, що в селах голодують. У газетах не було жодних офіційних підтверджень цих чуток, і на партійних зборах про це не було й мови. Проте незабаром на вулицях міста появились голодні селяни. Вони приходили не групами і не родинами, а поодиноці. Найчастіше це були молоді матері з немовлятами, рідше зустрічалися підлітки. Я багато разів спостерігала таку картину. Мати з дитиною приходять до міста й шукає люду на вулицю. Поклавши на хідник хустину, вона кладе на неї дитину й лишає її. Часом вона тільки доходить до рогу вулиці, зупиняється там і спостерігає, чи не візьме хтось її дитину. Але ніхто не бере. Почекавши якийсь час вона виходить з-за рогу, бере дитину і йде на друге перехрестя шукати долі. Я ні разу не бачила, щоб хтось узяв дитину. Спочатку, місяців зо три, голодних було небагато, але потім їх наплив збільшився, поки не перетворився в суцільний безперервний потік. Діти й матері вмирили перші. Померлих та тих, що конали підбирали спеціальні вантажні авта, які

на березі Чорного моря, недалеко від Херсону. По дорозі з вікна я бачила зерносковища, переповнені збіжжям. Їх охороняли озброєні військові, — звичайно не від злодіїв, а від голодних селян. По дорогах їхали валки возів, доверху навантажених лантухами з зерном — свідчення багатого врожаю того року — й усе це зсипалося до зерносковищ. Якби якийсь іноземний турист проїхав тоді цими місцевостями, він лишився б переконаним, що бачив країну великого достатку. Наблизившись до моря, ми побачили голий піщаний ґрунт, лише де-не-де вкритий низьким чагарником. Ніде не було видно жодних будівель, і вся місцевість виглядала досить сумно. Раптом у далечині, біля гирла Дніпра, ми помітили якийсь рух. Виявилось, що це були селяни, які втекли сюди від голоду. Їх були сотні, цілі родини жили вздовж Дніпра, викопавши собі землянки у високому березі. Тут вони ловили рибу й так рятувалися від голоду. Наближався кінець літа, й селян, які зібралися сюди з усіх кінців України, непокоїли думки про врожай: хто його збиратиме? Вони посилали післанців у свої рідні місця довідатися, що там діється. Післанці поверталися з вісткою, що хліб уродив на славу, але нема кому збирати, отже влада посилає з міст фабричних робітників, щоб ті збирали врожай.

Повернувшись додому в кінці літа, ми побачили у Харкові ту ж саму безрадісну картину. Допомогати голодним "ворогам народу" було суворо заборонено, та й допомогти всім не було можливості. Проходячи якимось базаром, що був розташований на передмісті, недалеко від нашого будинку, Сергій побачив молоду селянку, що мала дивний вигляд: на ній була лише довга вишита сорочка. Жінка була боса і йшла похитуючись з невидючими очима. Сергій підійшов до неї й спитав хто вона й куди йде. Вона ледве чутно відповіла, що все їхнє село вимерло й вона не має де подітися. Вона виглядала такою нещасною, що в Сергія стислося серце, і він сказав: "Ходіть зі мною". Жінка покійно пішла. Сергій привів її до нас. Наша куховарка взяла її до кухні й запропонувала їй поїсти. Селянка розридалася: вона не їла вже чотири дні. Ми її вимили, дали якусь одежину й залишили жити в нас. Вона прожила в нас шість місяців, а тоді Сергієві вдалося влаштувати її на працю у фабриці. І це був не єдиний випадок, коли Сергій рятував людей від голодної смерті. Бувши головою "Плугу", він мало не щодня бачив людей, що приходили з села шукати допомоги у своїх рідних плужан, і Сергій робив, що міг, здебільша влаштовуючи їх десь на роботу.

Як член партії, Сергій мусів брати участь у проведенні колективізації і в кампанії "розкуркулення". Він їздив по селах і не міг не бачити того страхіття, яке там діялося з наказу партії. Йому було неймовірно важко виконувати ці накази і він дуже від цього страждав, але, не зважаючи ні на що, оправдував колективізацію,

бо вважав, що це єдиний шлях до прогресу села. Я ніяк не могла погодитися з таким поглядом і казала, що будь-яке насильство — це зло й несправедливість, а жорстокі, нелюдські методи, якими проводилася колективізація, були вершиною зла. Це було єдине політичне питання, через яке ми з Сергієм гаряче сперечалися. Він поділяв погляди Леніна на селянство, як на відсталу, консервативну масу, просякнену власницькою володінні землею своєю власну користь. У своїх творах Сергій послідовно вів пропаганду ідеї "комуни", як ось, наприклад, у байці "Рівність", де змальовується поступове зubo-жіння родини, в якій батько розділює землю поміж своїх синів, а ті, в свою чергу, ділять її поміж своїх дітей, аж поки всі стають жебраками. Вихід, підказує автор, — у колективній праці:

Одне кажу — комуна
Також про рівність дума,
Та тільки не ділити
Заповідає нам,
А вкупі працювати,
Щоб землю, нашу мати,
Примусити родити
У сто разів на сам.

Солженіцин у своєму романі *В колу першому* змалював в образі Рубіна ідеаліста-комуніста, взявши за прототип Льва Копелєва. Той теж їздив по українських селах проводити колективізацію, вірячи в правильність керівництва партії. Однак потрапивши до тюрми, він замислився, чи не було все це фатальною помилкою. І чесно мусів сказати сам собі: так, мене обдурили і я сам себе обдурював.

Кілька років тому Копелєв приїздив до Анн Арбору й зустрівся з мою дочкою Асею. Вона запитала його, чи не чув він у двадцяті про Сергія Пилипенка. Той схвилювався: не тільки чув, але й знав його особисто, і це було якраз в часи колективізації. І, як Рубін з солженіцинського роману, Копелєв повторив слова каяття, з гіркотою додавши, що зрозуміння всього, що тоді коїлося, прийшло до нього надто пізно. Хто знає, може й до Сергія після його арешту прийшло це зрозуміння?

У тридцяті роки ставлення більшості комуністів на Україні до колективізації було таким, як у Сергія: вони її оправдували й підтримували. Це особливо стосувалося комсомольців, відданих партії душею й тілом. Проте були й такі, що в глибині душі не поділяли ворожого ставлення до заможних селян і не погоджувалися з методами колективізації, та зі страху мовчали: довкола було повно донощиків. Були й такі, які наважувалися критикувати

політику партії на селі, але тільки у вузькому колі приятелів. Були, звичайно, й кар'єристи, яким взагалі було байдуже до страждання людей і які готові були робити що завгодно для своєї кар'єри. І, нарешті, були одиниці, які відкрито виступали проти народобивчої політики й заплатали за це своєю головою. До таких сміливців належав Микола Скрипник з його гострою критикою жорстокостей, а також Микола Хвильовий. Хвильового післали на село за його власним бажанням: він хотів переконатися, що куркулі дійсно ховають хліб від держави. Але коли він приїхав і побачив цілі села, в яких не лишилося живої душі, він з жахом телеграфував до ЦК партії: "Село вимирає. Потрібна негайна допомога". У відповідь Хвильовому наказали повернутися до Харкова для вияснень. Він повернувся, і йому розтлумачили, що все йде за пляном, згідно з директивами партії. "На горі" все відомо й ніякої помилки немає: зламати спротив селян неможливо ніяким іншим шляхом, як конфіскувати все зерно. Невдовзі після цього Хвильовий покінчив самогубством, і всі, хто його добре знав, казали, що головною причиною була саме ця подорож. Ще раніше застрілювався Скрипник. Ці самогубства, особливо Скрипника, людини, яку Сергій надзвичайно поважав і цінив, подіяли на нього гнітюче. Ми проводили довгі розмови про те, до чого взагалі веде вся політика партії на Україні. На той час українізація вже перестала бути частиною комуністичної програми. Сергій з прикрістю розповідав, як йому в Києві показали таємну інструкцію, яку Київська Академія Наук одержала з Москви. Там у недвозначних термінах "рекомендувалося", щоб академіки доложили всіх зусиль для наближення української мови до російської. Всіх українських письменників, драматургів, учених, взагалі всю інтелігенцію, яка почувала себе українською, почали цькувати. У пресі зчинилася послідовна кампанія нападів на цих "буржуазних націоналістів", яких обвинувачували в усіх смертних гріхах. Проти Сергія все частіше лунали ворожі висловлювання, які не вішували нічого доброго.

По всій Україні почалися арешти. З нашого будинку по ночах почали зникати люди — їх забирав "чорний крук", і вони вже не поверталися. Ми помітили, що перед нашим будинком, по другому боці вулиці, вдень і вночі хтось ходить: удень — один, а вночі його заміняє інший. Стало ясно: за будинком стежать. Ніхто не знав, коли прийде його черга.

І от взимку 1933 року прийшла черга Сергія. Енкаведисти, за своїм звичаєм, постукали вночі. Увійшовши до помешкання, вони відразу попрямували до Сергієвого кабінету й почали нишпорити по шухлядах, забираючи всі папери. Потім пішли по інших кімнатах. Обшук тривав нестерпно довго, та нарешті вони забрали все, що їм здавалося потрібним, включаючи нещасну золоту шаблю мого батька, й наказали Сергієві одягатися. Його повели, а я

вийшла на балкон і звідти дивилася, як його підвели до машини, як він туди сів — бачу це, як сьогодні, до найменших дрібниць. І пам'ятаю, як у мене стиснулося серце в передчутті вічної розлуки.

Потяглися довгі болісні дні. У мене в душі було повне спустошення. Я механічно рухалася, щось робила, щось говорила, але горе було повсякчас зі мною й тиснуло мене своєю страшною вагою. Я не могла ні про що думати, крім Сергія: що з ним? Я знала, що його тримають у новій в'язниці, не тій, де колись сиділи я й Всеволод Голубович. Нарешті я зібралася на силі піти туди на розвідку. Мені призначили день побачення. Це наше перше побачення було для мене суцільною мукою, як, зрештою, й усі наступні. На побаченнях був присутній слідчий. Він втручався в нашу розмову, ставив нам запитання, перетворюючи побачення в допит. Він намагався зловити Сергія на слові, доказати, що він бреше, питав мене куди Сергій їздив, з ким бачився, перевіряючи це зі свідченням Сергія. Усе це він робив грубо, глузуючи, й на першому ж побаченні цинічно мені заявив: "Вам, звичайно, ясно, що він звідси вже ніколи не вийде на волю", й пізніше при кожній нагоді давав мені зрозуміти, що немає ніякої надії на звільнення. На одне побачення я прийшла разом з Івгою Миколаївною, матір'ю Сергія. Вона дуже важко переживала те, що сталося. І от слідчий сказав їй: "Ви ж знаєте, що причиною його арешту була ось ця ваша Тетяна. Це вона затигнула його до контрреволюційної діяльності". На щастя, Івга Миколаївна мене добре знала й не повірила цій підлій брехні. Сергій розпитував про дітей, передав їм подарунок: маленьку хатку, зліплену з чорного тюремного хліба. Він виглядав худим, але ні на що не скаржився — та й як він міг мені щось сказати під пильним поглядом слідчого? Тільки я помітила, як тремтять його руки, які він намагався тримати спокійно на столі.

На одне побачення він вийшов без окулярів. Сергій з дитинства носив окуляри: він мав астигматизм і був дуже короткозорий, не міг без окулярів читати й взагалі бачити на відстань двох кроків. І от раптом — окулярів немає. Я в тривозі спитала: "А де ж твої окуляри?". Він якось дивно на мене поглянув і відповів: "Так, ось бачиш, тепер у мене нема окулярів. Вони мені більше не потрібні". Від такої відповіді мені зробилося моторошно, але я не наважилася його розпитувати.

Був іще один епізод, про який мені лячно згадувати. Якось я принесла йому передачу — близну, мило. Сергій простягнув мені згорнутий рушник і попросив: "Будь ласка, випери це". Я взяла рушник і зі здивуванням побачила, що це чийсь чужий і що в ньому вирвано шматок, так ніби хтось відкусив його зубами. Я спитала Сергія, що це таке, а він раптом похмурнів і глухо сказав: "Ніколи не питай мене про це". Це прозвучало так страшно, що я похолола, і

довго пізніше уявляла собі всілякі страхіття — я ж чула, що у в'язницях уживають тортури, б'ють. Яка ж це була за така жадлива таємниця, що про неї не можна було навіть питати?

Після арешту Сергія мене звільнили з роботи. В мене забрали всі книги, які я перекладала, при чому мені не заплатили за вже зроблені переклади. Я спробувала знайти іншу працю, але мені скрізь відмовляли, як тільки довідувалися, що я дружина Пилипенка. Коли я проходила вулицею, знайомі переходили на другий бік, щоб не треба було зі мною вітатися: знайомство зі мною стало небезпечним. Пригадую таке: я йду, бувало, а мене хтось наздоганяє й неголосно каже: "Будь ласка, не обертайтеся. Я такий-то. Я хочу почути, що з Сергієм Володимировичем. Я зараз вас пережену, йтиму попереду, а ви розкажіть". І ось людина мене випереджує, йде попереду, а я тихо розповідаю.

Пройшло кілька місяців. У травні 1934 року усі жінки заарештованих письменників з будинку "Слово" одержали повідомлення про те, що нас з дітьми висилають за межі України без права повороту, що нам дають три дні на те, щоб звільнити помешкання. При цьому від нас вимагали, щоб ми негайно віддали наші паспорти до міліції. Це означало, що ми були приречені до смерті — в СРСР без паспорта не можна було одержати ані прописки, ані роботи. Ми були ошелешені, але що було робити? Всі пішли до міліції й віддали свої паспорти. Повернулися до будинку "Слово" й почали радитися. Слово взяла Річицька. Її чоловік, Андрій Річицький, колишній есер, що пізніше займав важливий пост у компартії, — здається, був членом ЦК, — був заарештований і засуджений до розстрілу. Кожного дня, приходячи до в'язниці, Річицька отримувала від чоловіка записку того ж змісту: "Я ще живий". І ось тепер вона подала таку думку: треба звернутися до Максима Горького. Усім було відомо, що Горький заступається за арештованих, а тут же заарештовано письменників, це його повинно зворушити. Всі підхопили цю ідею. Виявилось, що Річицька вже скомпонувала листа. Вона прочитала його, але тон листа нам не сподобався: він був сухо-діловий, як протокол з переліком прав, яких нас позбавили. Я запропонувала написати іншого листа, і всі зраділи. Я пішла додому й сіла писати. В мені все кипіло з обурення, що нам заподіяно таку кривду, і я писала в якомусь екстазі. Лист вийшов сильний і промовистий. Коли я прочитала жінкам, усі схвалили його, включаючи Річицьку, та підписати його відважилось тільки п'ять чи шість жінок разом з Річицькою. Тепер постало питання, як передати листа Горькому. Адже нам дали тільки три дні: пошта не встигла б у такий короткий час доставити листа до Горького, а якби й встигла, то одержати від нього відповідь на час ми вже напевно не змогли б. Тоді я зголосилася, що відвезу листа до Горького й того ж самого дня сіла на потяг і поїхала до Москви.

Приїхавши до Москви, я просто з двірця пішла до Горького. Він жив у двоповерховому особняку. Я подзвонила й мені відчинили. Я увійшла й сказала, що хочу бачити Олексія Максимовича. Мені відповіли, що Олексій Максимович нікого не приймає, але я можу переказати свою справу секретареві. Незабаром з'явився один із секретарів письменника, і я йому простягнула листа, пояснивши, хто я й чому приїхала. Але секретар похитав головою: "Я не маю права взяти вашого листа. Вже давно Олексій Максимович не розглядає жодних прохань у справах заарештованих. Він дав нам суворий наказ не приймати листів з такими проханнями ні від кого". "Але цей випадок винятковий, — заперечила я. — Йдеться про родини багатьох письменників, мистців, композиторів. Можливо, Горький погодиться якось допомогти". Секретар знизив плечима й дозволив мені залишити листа, навіть пообіцявши показати його письменникові. Я попросила дозволу прийти наступного ранку, бо в моєму розпорядженні всього два дні. Секретар дозволив. Коли я прийшла на другий день, то здивувалася наскільки змінилося ставлення секретаря: він дружньо посміхався, підкреслюючи свою симпатію. "Вам дуже пощастило, — сказав він. — Ваш лист справив велике враження на Олексія Максимовича, і він вирішив написати листа до Вишинського у вашій справі. Тільки одне: він питає, чи можете ви присягнути, що все, про що ви пишете у вашому листі — абсолютна правда. Нічого не додано, ані не змінено". Я відповіла, що можу присягнути, що все — чиста правда. Тоді секретар поставив на звороті довгого коверта, якого тримав у руках, декілька сургучевих печаток і простягнув мені зі словами: "Прошу. Ідіть з цим листом просто до прокуратури. Вишинський вас прийме".

Я попрямувала до прокуратури, що містилася на Покрівці.

1. Тільки тепер, коли я взялася за свої мемуари, я замислилася над цією діагнозою і вирішила перевірити у знайомого американського психіатра, наскільки професійним була та діагноза. Психіатр почав реготати: з медичного погляду це було просто абсурдом.

2. Юрій Лаврінченко майже з певністю каже, що Хвильовий "змалював, мабуть, саме його в трагічному образі Анарха в *Санаторійній зоні*."

3. Дивись про це в нарисі Мирослава Шкандрія "Про стиль ранньої прози Хвильового" в другому томі *Творів* М. Хвильового (Нью-Йорк, 1980).

4. В 1953 році в Торонто появилася брошура проф. Г. Вашенка *Український ренесанс ХХ століття*, в якій автор згадує вбивство дружини й дитини Головка, мотивуючи це вбивство бажанням позбутися їх, щоб одружитися з іншою жінкою: "Живучи в Віликах Головка закохався в молоду, гарну з себе виховательку дитячого будинку. Щоб без всяких перепон зійтися з нею, він

вирішив злочинним способом позбавитись дружини й дитини". Далі він подає неправильні подробиці: дівчинку нібито врятували селяни, Головка тільки "прикинувся" божевільним, став членом Спілки письменників уже після виходу з лікарні і т. д. Всі ці неправдиві відомості примушують ставитися до свідцтва Вашенка з великим сумнівом. До речі, Володимир Куліш у своїх спогадах про будинок "Слово" повідомляє, що другою дружиною Головка була не українська вчителька дитячого будинку, а єврейка, небога письменника Квітки.

5. У *Байках та оповіданнях* 1963 року видання неправильно стоїть "рушили". Також помилково надруковано "Вирядив хлопчика в червоний жупан", замість "хлопця", як того вимагає розмір. В байці "Рівність" з пуритичних мотивів виправлено "сина" на "сини" ("Було чорити сина, В старого селянина"), чим зруйновано риму.

6. За підрахунком В. Куліша, з 66 помешкань у будинку "Слово" було заарештовано тридцять чотири особи.

НАВІТЬ ЯКЩО ОДИН ШАНС ІЗ ТИСЯЧІ

Розмова з Миколою Рябчуком

У липні-серпні [минулого] року до Единбургу на шісттижневе навчання у Міжнародній літній школі Шотляндського університету вперше прибула група української молоді з Києва — історик Борис Гончар, філологи Оксана Тараненко та Володимир Діброва, і відомий літературний критик, поет і перекладач — Микола Рябчук. Ця поїздка стала можливою завдяки підписанню угоди між Києвом та Единбургом про статус споріднених міст та здійсненню між ними програми культурного обміну. Наш кореспондент зустрівся у Лондоні з письменником Миколою Рябчуком.

— *Які, Миколо, ваші перші враження від Великобританії і який у зв'язку з цим ваш новий, "тутешній", сказати б, погляд на Україну?*

— Я не назвав би свій тутешній погляд на Україну "новим", як, зрештою, й погляд на Великобританію. На щастя, я ніколи не був отруєний брежнєвською пропагандою і не вважав наше суспільство розвинутим і квітучим, а західне — безнадійно загнаним. Не вважав я також, що на Заході доляри ростуть на деревах, а кожного радянського Васю чи Петю там чекають з розкритими обіймами, — хоча таке уявлення про закордон серед частини радянських обивателів теж побутує. Взагалі, мені здається, сьогоднішня радянська преса дає досить об'єктивну картину і закордонних здобутків, і свого власного відставання, — досить лиш мати вуха, щоб чути, і очі, щоб бачити. Ну, і ще, звісно, голову, щоб усе це тверезо осмислювати.

Отже, я говорив би радше про конкретизацію, унаочнення свого попереднього, загалом абстрактного досвіду, про його нові емоційні грані, які, сподіваюсь, ще відіб'ються у моїй подальшій літературній праці.

Що ж стосується України, то головне відчуття, яке мене тут пронизливо обпекло, — це відчуття сорому, сорому за величезну, більшу й багатшу від Великобританії країну, доведену до жалюгідного економічного, екологічного і духовного стану, перетворену зі світової житниці у світового нахлібника, з культурного центру Східної Європи у її безнадійну периферію, забуту Богом і невідому навіть освіченим людям за її межами.

Інтерв'ю з'явилось в кварталнику Soviet Ukrainian Affairs (Лондон), літо 1989, стор. 20-25, у перекладі англійською; містимо матеріал оригінальною мовою з незначними змінами. — *Ред.*

Можна, звичайно, говорити про трисотлітню колонізаторську політику на Україні, здійснювану російським царизмом та його сталінськими і брежнєвськими спадкоємцями; можна говорити і про небувалий в історії етноцид та про особливо витончений колоніалізм ментальний, — і все ж поряд із цими трагічними, нещадно жорстокими *зовнішніми* обставинами я відчуваю ще і свою *внутрішню*, пряму й непрямую причетність до всього, що відбувалося на Україні, свою власну провину — особисту, батьківську, дідівську, та й просто абстрактну, загальноінтелігентську, — адже мало хто з нас може похвалитися тим, що зробив усе, що міг, і зробив якнайкраще.

Я — зрозумійте мене правильно — в жодному разі не закликаю знімати провину з усіх тих чужоземних і своїх посіпак, які в різні часи чинили злочини перед українським народом (як правило, це були злочини й перед людством, ще належно не визнані й не оцінені). Я вважаю лише, що кожен українець — як у себе на Батьківщині, так і за її межами — повинен повсякчас відчувати й свою власну провину за все, що коїться на Україні, — тільки така позиція може бути по-справжньому конструктивною, на противагу одноманітним і безвихідним, як мені видається, розбазікуванням про "московську експансію" та "більшовицьку підступність". Нагадаю, що жодна "підступність" і жодна "експансія" не завадили покищо угорцям і полякам стати на шлях справді демократичних перетворень, як, зрештою, і в самому СРСР ніхто покищо не перешкодив стати на цей самий шлях естонцям і литовцям.

— *Алеж ви знаєте приказку: що можна Юпітерові, те не можна бикові. Без Литви чи Естонії Російська імперія може, зрештою, обійтись, без України ж вона фактично перестає існувати. Чи ж не те саме було, згадайте, і в 1917-1918 рр., коли Росія повизнавала незалежність усіх своїх національних околиць, крім України?*

— Знаєте, ще Ленін казав, що не може бути по-справжньому вільним жоден народ, якщо він гнобить інші народи. Жодна перебудова в СРСР неможлива, якщо національні проблеми не будуть при цьому послідовно і справедливо вирішені. А оскільки я все таки вірю в перебудову, хоч би на які труднощі вона наражалася, то я вірю і в те, що нам пощастить, врешті, перетворити "імперію", як ви кажете, у федерацію справді вільних, суверенних народів. Інша річ — наскільки це буде легко й швидко. Як-не-як, триста років колоніального гніту й нещадної асиміляції зробили ситуацію на Україні значно складнішою, ніж у тій же Прибалтиці, де подібні процеси здійснювалися "лише" кілька десятиліть. А втім, що таке Прибалтика, — досить порівняти Східню й Західню Україну, аби зрозуміти різницю між кількасотлітнім етноцидом і кількадесятилітнім. А тому, я гадаю, треба дуже тверезо й відповідально оцінювати і

загальноукраїнську ситуацію, і ситуацію в кожному окремому регіоні.

Я не думаю, скажімо, що прибалтійський шлях був би нині можливий (а отже бажаний) для всієї України — хоча він цілком можливий і бажаний уже тепер для західніх областей.

Тим часом на Сході (тобто на *основній* території України) четверту частину населення складають сьогодні росіяни і ще стільки ж, коли не більше, русифіковані, тобто російськомовні й російськомислячі українці. Решта населення — українське селянство (досить забите й затуркане — ще зі сталінських часів) та робітництво (переважно — вчорашнє селянство) — може вважатися українським тільки номінально, оскільки майбутнє своїх дітей і онуків ці люди мислять (і намагаються реалізувати) переважно у рамках російської ("Городської", "культурнішої", як їм здається) мови, освіти і взагалі, системи духовних цінностей.

Залишається, отже, лише тонкий прошарок української інтелігенції, т. зв. "свідомого українства", від котрого сподіватися якоїсь "революційної рішучості" в цих обставинах було б щонайменше наївно.

— *На чому ж тоді ґрунтується ваш оптимізм, ваша віра у справедливе вирішення національних проблем у рамках СРСР? Адже змальована вами картина — принаймні щодо України — досить невтішна...*

— Ну, передусім признаюся, що я дещо згустив барви: насправді і селяни на Україні є різні, і робітники, і навіть серед росіян та русифікованих українців є люди цілком порядні, тобто настроєні не шовіністично й не українофобськи. А згустив я барви, певно, тому, що підсвідомо намагаюся полемізувати з поширеним серед української еміґрації, а почасти й серед деяких моїх земляків на самій Україні, романтичним мітом про "поневолений" український народ, що "знемагає" під п'ятою російських "загарбників", — достоту як казкова принцеса у Кошієвому замку, що жде — не діждеться лицаря-визволителя зі словом-закляттям. Тим часом український народ нікого й нічого не жде хоча б тому, що досить мало себе взагалі усвідомлює народом: досить навідатися на Донбас, до Одеси або й до Києва, аби почути широчердечні зізнання: "Мы не русские и не украинцы, ми — одесситы" ("києвляне", "донбасцы" і т. д., і т. п. — справжня тобі апотеоза феодальної роздрібленості!), — ці зізнання видаються мені однаково сумними й кумедними: сумними — бо показують, як далеко зайшла за триста років на Україні асиміляція; кумедними — бо показують, що, попри всі зусилля асиміляторів, свідомість тубільного населення все одно залишилася специфічною і, я б сказав, "сепаратною": денаціоналізовані аборигени продовжують співати дідівських пісень, вболівати за республіканські футбольні клуби на протигагу москов-

ським, і навіть, випивши, ляяти Москву, "которая нас всех объедает".

Власне, повторюється все те, що вже відбулося, скажімо, в Шотляндії: втративши державність і мову, місцеве населення все одно так і не ототожнило себе з англійцями і, схоже, не збирається ототожнювати.

У певному розумінні Україна перебуває навіть у кращому становищі, оскільки українська мова в республіці ще остаточно не втрачена, а державність — формально не ліквідована. Перетворити ситуацію de-jure в de-facto — річ, звісно, нелегка, але й небезнадійна.

— *В чому ж ви бачите цю надію?*

— Передусім, гадаю, українському народові треба пояснити, що він — народ; що в нього є своя мова, культура, історія, — не гірші, ніж у будь-якого іншого народу. Треба виховати хоча б одне покоління учнів, які б зі шкільної лави знали, що вони — українці, і що розмовляти українською мовою не соромно, а соромно навпаки — цієї мови зрідатися, надто коли вона в біді. На жаль, ніхто в наших школах цього школярам не пояснював — почасти тому, що чимало вчителів самі підходили вже до крайнього ступеня моральної деградації, звільняючи навіть власних дітей від вивчення української мови; а почасти тому, що за "розголошення" подібних елементарних істин можна було поплатитися не лише працею, а й волею. Не багато кращі справи і в родинях: боюсь, що більшість населення України сьогодні навіть не уявляє, що воно таке — національна гідність; от коли б від цієї гідності було більше хліба та ковбаси, — заявлять наші "передовики виробництва", — то ми б усі поробилися ширими українцями... І уявіть собі, цей стиль мислення пропагується газетами і телебаченням, подається ледь не як еталон ідеологічної загартованості українського обивателя, його славетного, знаного по всьому Союзу "інтернаціоналізму".

Найбільша і, власне, єдина моя надія — на демократію. У будь-якому суспільстві, на щастя, є люди, здатні пояснити отупілому й зацькованому народові, хто він і навіщо, але тільки в демократичному суспільстві вони можуть бути по-справжньому почуті й зрозумілі.

Без таких пояснень, боюсь, саме поняття "український народ" так і лишатиметься романтичною абстракцією, здатною надихати поетів і правдоборців, а проте мало придатною до означення тієї аморфної маси, що заселяє певну територію і широко вважає себе за національністю "донецями", "одеситами" чи, в кращому разі, "хохлами". Я не певен, скажімо, що це населення з ентузіазмом зустрине наш намір уже завтрашнього дня ошасливити його українською мовою у вузах і державних закладах чи жовто-блакитним прапором над Верховною Радою УРСР. Для цього, гадаю, людям треба спершу повернути почуття національної гідності й самосвідо-

мости, яке з них десятиліттями вичавлювалося і випікалося "кальоним железом".

— Але чи не потрапляємо ми таким чином у зачароване коло: щоб регенерувати національну мову, культуру, символіку, треба регенерувати національну свідомість; а щоб регенерувати національну свідомість, треба регенерувати мову, культуру і т. д. Який же вихід з цього кола?

— Я думаю, що це не так коло, як спіраль — складний, діалектичний процес, усі складові якого взаємообумовлені. Звичайно, не можна зволікати із розширенням сфер функціонування української мови, чекаючи, коли ж то нарешті свідомість українського населення зросте аж настільки, що воно враз відчує себе народом і одностайно зажадає для української мови статусу державної. Цілковитої одностайності, я гадаю, ніколи не буде (та й не повинно бути), але ми повинні звести всі можливі тертя і непорозуміння на цьому ґрунті до мінімуму, не давши козирних карт розмаїтим провокаторам, що, безумовно, спробують зіграти на поширених у країні великодержавницьких, імперсько-шовіністичних та національно-нігілістичних настроях, — як це вони роблять уже в Прибалтиці, інспіруючи діяльність т. зв. "інтерфронтів", або й у самій Росії, підігруючи імперські амбіції лідерів т. зв. "Пам'яті". (Нагадаю, що й на Україні під час недавньої кампанії, спрямованої на дискредитацію Народного руху, головна ставка робилася на висмикування і фальсифікацію передусім тих положень Програми Руху, що зв'язані з мовно-національними проблемами, — тут брежнєвські ідеологи непомилно відчули, чим можна обивателя найлегше залякати, тобто де ефект від брехні буде найбільшим).

Нагадаю також, що проведене нещодавно у Києві вибіркове соціологічне опитування населення показало: саму по собі ідею Народного руху підтримує до 90 відсотків населення, однак близько половини населення має різноманітні сумніви й застереження щодо "національних" пунктів Програми НРУ (здебільшого не читаної, а сприйнятої у перебреханому переказі). Зрештою, зрозуміти побоювання людей неважко: з одного боку, національно-нігілістичне виховання привчило їх до думки про другорядність або й неістотність національних проблем перед усіма іншими; а з іншого — міжнаціональні конфлікти в азіатських республіках СРСР служать на сьогодні трагічною лекцією і застереженням проти будь-якої похапливості й необачності у вирішенні національних проблем.

Я не вважаю, що нам треба сидіти, склавши руки, й миритися з кричущими несправедливостями у сфері міжнаціональних відносин, але я глибоко переконаний, що слід діяти дуже розважливо й поступово. Жоден закон, жодна реформа у мовно-національній ділянці не повинні прийматися без їх попереднього обговорення і, головне,

без якнайширшого і якнайкваліфікованішого роз'яснення їхньої доцільності й справедливості.

Потрібна, на мій погляд, довготермінова і вельми диференційована за галузями і регіонами державна програма українізації, розрахована на 10, 20, хай навіть 50 років, а проте здійснювана неухильно з року в рік і невідкладно — буквально віднині.

— *А ви впевнені, що команда Щербицького і Ко здатна прийняти таку програму і розпочати її практичне здійснення?*

— Якщо широко, то ні. Брежнєвізм уже давно вичерпав себе як ідеологія, і якщо він ще досі утримує свої позиції на Україні, то це, гадаю, обумовлюється лише особливим місцем і значенням України в СРСР. Зміни, однак, і тут неминучі, бо, як дотепно висловився один російський публіцист, ще нікому не вдалося бути *трошки* вагітним.

— *Складається враження, однак, що вся радянська бюрократія намагається бути "трошки вагітною", трошки демократичною, але в основному авторитарною, трошки перебудовною, але в основному застійною... Який, по-вашому, радикальний вихід із цієї двозначної, половинчатої ситуації?*

— Не знаю, чи слово "радикальний" тут доречне... Радикальною є сама по собі радянська перебудова — революційні перетворення, що здійснюються, однак, еволюційними методами. По-своєму, це унікальний історичний експеримент — мирний перехід влади від однієї класи до іншої, від класи партійно-бюрократичної номенклатури до справді виборних народних Рад. Приклад Угорщини й Польщі показує, що такий перехід від тоталітаризму до демократії у принципі можливий, хоча говорити про його завершення в цих країнах і, тим більше, в СРСР, гадаю, ще рано.

Російський публіцист А. Нуйкін досить влучно означив сьогоднішню ситуацію в СРСР як своєрідне "двовладдя" — щось на зразок періоду між лютим і жовтнем 1917 р., коли стара російська бюрократія вже не мала всієї повноти тоталітарної влади, але й новообрані Ради народних депутатів ще не стали справжніми господарями країни. Еволюційні реформи за цих обставин мають, безумовно, надзвичайно велике значення, — і хоча на суто емоційному рівні мене, наприклад, нерідко дратує їхня повільність і непослідовність, розумом я загалом усвідомлюю, що приблизно так воно має й бути, що в такій країні, як СРСР, інший шлях навряд чи й можливий. Революції, як сказав хтось із класиків марксизму, це льокомотиви історії; на жаль, ці льокомотиви, як показує досвід, лишають після себе здебільшого гори кривавого м'яса і спустошену землю; у наші дні наслідки подібних соціальних експериментів, гадаю, можуть бути особливо трагічні й непередбачені.

А тому, хоч я ніколи не вважав себе консерватором, ідея радикальних суспільних змін завжди викликала у мене певні

побоювання: жодні зміни, по-моєму, не повинні бути аж настільки радикальними, щоб змусити ту чи іншу суспільну групу до антиконституційного опору цим змінам.

Як сказав один із лідерів польської опозиції: не можна ставити партійну бюрократію перед проблемою політичного характеру; кожен брежнєвський керівник (якщо він тільки не корупований кримінальний злочинець) повинен отримати від перебудови свій шанс. У цьому, власне, й полягає, на мій погляд, політика Горбачова щодо старої адміністрації: кращі, здібніші функціонери закономірно повинні вписатися в нову, справді демократичну політичну систему. На цьому, мені здається, ґрунтується й ідея Народних рухів чи Народних фронтів, покликаних об'єднати у своїх лавах усі конструктивні сили суспільства, зокрема й прогресивні, здорові сили в самій партії — тих, хто здатен піднятися від вузько-кланових, "мафіозних" інтересів до усвідомлення інтересів загальнонародних.

— *Ви вважаєте, що в КПРС є такі люди?*

— Безумовно, інакше не було б Горбачова, Єльцина, Вяляса, Бразаускаса, не було б, зрештою, й Карпенка і Салія в Києві чи, скажімо, Павличка, Драча, Коротича й багатьох інших... Я, звісно, не схильний нікого ідеалізувати — доба й середовище неминуче мусіли накласти на кожного свій відбиток, а проте пам'ятаймо, що перебудову наближали не лише Чорновіл і Сахаров, Марченко й Солженіцин, Любімов і Ліна Костенко, але й дехто з тих, хто апльодував "історичним" промовам Л. Брежнєва (Горбачов, до речі, теж апльодував) і писав захоплені відгуки на його "геніяльні" книги... Ну, звичайно, не оплесками й не відгуками вони наближали перебудову, а все ж... Випробування батогами, звісно, незрівнянно важче, ніж випробування медовими пряниками, а проте й останнє, як ми знаємо, дає часом вражаючі результати...

— *Отже, успіх перебудови ви безпосередньо пов'язуєте з Народним рухом?*

— Ну, якщо вже бути цілком точним: з багатопартійністю, з прямими демократичними виборами на конкурентній багатопартійній основі. Народний рух — це лише тимчасова форма консолідації всіх здорових сил суспільства довкола ідеї перебудови, спроба захистити перебудову від можливого "піночетівського" чи "денсяопінівського" перевороту. Водночас Народний рух — це досить широкий спектр різних політичних поглядів, що з часом, звісно, повинні знайти самостійне парламентське виявлення.

— *Але ж КПРС виступає проти багатопартійності?*

— Покищо. І до того ж не КПРС у цілому, а лише певна частина партійно-бюрократичного апарату, непевного у своїй політичній конкурентоздатності. Формально "керівна роля КПРС", тобто партійна монополія на владу (незалежно від результатів такого вла-

дарювання) закріплена сталінсько-брежнєвською конституцією, тож Народний рух, як і будь-яка інша громадська організація чи приватна особа в СРСР, мусить із найвищим законом країни рахуватися, хоч би яким він був безглуздим, суперечливим чи застарілим. Однак визнання закону і практичне дотримання його приписів означає лише те, що Народний рух не має права претендувати на "керівну роль", тобто змагатися з КПРС за владу, а проте жодною мірою не означає, що ніхто не має права обговорювати цей закон, ставити під сумнів його доцільність і правомірність і, зрештою, боротися конституційними методами за його скасування.

Цю діалектику громадянських прав і обов'язків ще два століття тому блискуче проаналізував Іммануїл Кант у статті "Що таке просвітництво?": незаперечним *обов'язком* кожного громадянина є улягання всім діючим у країні законам, і водночас його незаперечним *правом* є критика цих законів та боротьба за їх зміну. Шкода лише, що ці елементарні істини, відомі освіченим людям ще в епоху просвітництва, доводиться сьогодні з трудом витлумачувати багатьом нашим професійним марксистам і лєнінцям.

— *Отже, ви не вважаєте фатальною помилкою лідерів НРУ включення до Програми Руху пункту про керівну роль Комуністичної партії?*

Ні. Цей пункт є конституційним, тобто обов'язковим для всіх громадян і організацій. Так що я вбачаю тут не компроміс, а лише тавтологію: масло масляне, комунізм комуністичний. Можна було б, зрештою, і всю Конституцію СРСР переписати до Програми НРУ, все це, на мій погляд, засвідчує не так м'якотілість лідерів Руху, як твердолобість "опікунів".

— *А що ви думаєте про інші новостворені громадські організації — Товариство української мови ім. Т. Шевченка, "Меморіял", "Зелений світ", УАЗІС (Українську асоціацію захисту історичного середовища) тощо?*

— Я завжди вважав, що чим більше в країні самодіяльних громадських організацій і "неформальних об'єднань", тим краще, тим повніше враховуються інтереси різних суспільних груп і тим багатшим і розмаїтішим стає політичне й духовне життя, тим продуктивніші і конкурентоздатніші ідеї народжуються.

Звичайно, мене бентежать екстремістські, шовіністичні тенденції у практиці деяких угруповань — на зразок тих же прибалтійських "інтерфронтів", — чи небезпечна мілітаризація молоді з числа колишніх воїнів-"афганців", — подібні організації в разі неосталінського перевороту можуть бути використані у своїх цілях щонайчорнішою реакцією; хоча, я думаю, дальший розвиток гласности розставить усе на свої місця і чітко покаже, хто є хто насправді.

Власне, закону про гласність, закону про пресу нам нині

фатально не вистачає; жодна громадська організація не може вважатися повноцінною без власного друкованого органу; незалежна преса як гарант перебудови не менш потрібна нині, ніж багатопартійна система.

— Чи відносите ви до "екстремістських" організацій і Українську Гельсінкську спілку?

— Ні. Я читав програмні документи цієї організації і не догледів там нічого екстремістського — вони приблизно збігаються з програмними документами прибалтійських народних фронтів, що, як відомо, були безперешкодно опубліковані у тамтешній партійній пресі. І якщо Валяс знаходить спільну мову із Мар'ю Лаурістіні, а Щербицький із Чорноволом не знаходить, то, я думаю, це не тому, що позиції Чорновола і Лаурістіні чимось різняться, а тому лише, що різняться позиції Валяса і Щербицького. І якщо Горбачов і Сахаров засідають в одному парламенті, а Шевченко і Горинь ні, то справа знову ж таки, по-моєму, не в якихось ідеологічних розбіжностях між Сахаровим і Горинем, — я, принаймні, таких розбіжностей не знаходжу...

А втім, мені не хотілося б знову повертатися до нашої "малоросійської" специфіки; ваша приказка про бика й Юпітера, певно, доречна й тут.

— Отже, по-вашому, "малоросійська" специфіка унеможлиблює в даний момент консолідацію народу під гаслами національного відродження?

— Ні, не зовсім так. Вона лише відсуває ці гасла на другий плян, тим часом як на перший я все таки поставив би ідею економічного суверенітету й екологічного захисту; зрештою, навіть ідея самостійного представництва УРСР у міжнародних спортивних організаціях може виявитися сьогодні значно продуктивнішою щодо пробудження національної свідомости, ніж суто риторичні заклики любити рідну мову, материнську пісню і прадідівські шара-вари.

Як недавно сказав один молодий поет, кілька добрих українських рок-груп могли б сьогодні зробити для української культури незрівнянно більше, ніж усі українські письменники, разом узяті.

Я сам трохи письменник, а проте не вважаю ці слова несправедливими. Більше того, я сам не раз критикував колег-літераторів (і взагалі, наших "свідомих" українців) за те, що вони надто, сказати б, заціклюються на мовно-культурній проблематиці, уподібнюючись до глухарів, котрі токують, не чуючи нічого, крім власного співу.

Якщо ви стежите за українськими літературними журналами, то, певно, помітили, що серед них є кращі й гірші, а проте всі вони однакові в тому розумінні, що розраховані на односторонній, на таких самих щирих українофілів, як і їхні автори; жоден з українських

часописів не рахується з читачем "космополітичним" — зрусифікованим чи просто національно байдужим, — а тим часом такий читач складає на Україні якщо й не більшу, то в кожному разі досить значну частину населення, особливо серед молоді.

Можна, звичайно, метати словесні громи на адресу "манкуртів", "безбатченків" і "перевертнів", але все це здебільшого скидається на самогіпноз, агітацію загітованих, або й сумнозвісну малоросійську дулю в кишені, — адже "манкурти" й "перевертні", як правило, все одно наших патріотичних писань не читають, а коли б і читали, то навряд чи захотіли б продовжувати діалог, розпочатий у реєстрі баби Палажки чи баби Параски. А тим часом саме діалог нам тепер потрібен, а не поглиблення прірви між "свідомими" й "несвідомими" українцями.

Мусимо, отже, навчитися бути цікавими не лише для симпатиків, а й для осіб національно індиферентних і навіть для антипатиків; мусимо навчитися не лише мазохістично розколувати власні виразки і ридати над ними, а й бути часом самоіронічними, бити лихом об землю, як казали предки, і сміятися навіть на палі.

— *Ви обмовилися про можливість "денсюопінівського", "піночетівського" чи "неосталінського" перевороту. Наскільки це, по вашому, імовірно?*

— Важко сказати. Ситуація двовладдя може мати найрізноманітніші наслідки. На боці реформаторів — об'єктивні закони історії, неухильна потреба вирішити безліч соціальних проблем. На боці консерваторів — суто кількісна перевага в законодавчих і виконавчих органах, "груба сила", маючи яку, можна легко знехтувати і т. зв. об'єктивні закони історії, і, взагалі, саму долю країни...

Звичайно, таке нехтування ще нікому не минало безкарно, — його наслідки можуть бути просто катастрофічними не лише для країни, а й для всього людства; однак розтягнути гниття сталінсько-брежнєвської імперії ще років на 10-20 видається мені річчю цілком можливою. Економічна криза за цих обставин, звісна річ, наростатиме, а єдиний спосіб відволікти увагу населення від соціальних проблем, як ми знаємо з історії, — це оголошення кому-небудь війни; при цьому зовнішнього противника можна замінити внутрішнім, що, до речі, той таки Сталін проробляв неодноразово — знищуючи то "правих" опозиціонерів, то "лівих"; то "куркулів", то "маршалів" і "генералів"; то "шкідників-інженерів" то "безрідних космополітів". Останню карту йому, щоправда, до кінця розіграти не вдалося у зв'язку з передчасною (чи, пак, своєчасною) смертю. Власне, ця карта видається мені чи не єдиною зі сталінського пасьянсу, придатною до сьогоднішніх путчистських ігор.

— *Ви маєте на увазі ідеологічне "обґрунтування" можливого "путчу"?*

— Так. Адже будь-яка влада, навіть найцинічніша і найбрутальніша, потребує певної ідеології — хай брехливої, а все ж не настільки брехливої, щоб хоч трохи не скидатися на правду і не мати хоч сякого-такого поширення бодай серед частини населення. На мій погляд, ідеї антисемітизму, а точніше — ідеї "патріотичної" боротьби проти всесвітньої "жидо-масонської" змови, які небезуспішно нині циркулюють у російському середовищі, можуть виявитися для потенційних путчистів досить непоганою ідеологічною "надбудовою". Всі інші ідеологічні міти — про "шпигунів", "опортуністів" і навіть зовнішню військову "загрозу" — виглядають на цьому тлі досить млявими і безнадійно зжитими, тим часом як ідея "світової масонської змови" може легко інтегрувати в себе всі інші ідеї-фікс: розпалений шовіністичною маячнею обиватель залюбки кине́ться крушити не лише "безрідних космополітів" і безпосередньо зв'язаних з ними "кооператорів", "економістів", "писак" і т. д., і т. п., а й заразом "норовливих" прибалтів, "підступних" хохлів і, звичайно ж, усіляких там "чурок" та інших нехристів (саперні лопатки в Алма-Аті й отруйні гази в Тбілісі досить наочно показали можливий розвиток подій по цілій країні).

Я, можливо, знову згущую барви, але досвід сталінізму і гітлеризму незаперечно доводить, що голодну і спраглу крові юрбу можна довести демагогічними гаслами до якого-завгодно сказу, спрямувавши будь-яке невдоволення в шовіністичне русло.

Не знаю, чи шанси сьогоднішньої перебудови складають хоча б п'ятдесят відсотків, але навіть коли б вони склали лише один шанс із тисячі, я все одно вибрав би цей шанс, воліючи в усіх інших 999 випадках бути з тими, хто неминуче опиниться в тюрмах, концтаборах чи навіть куропатських та биківнянських похованнях.

ІНТЕРВ'Ю З ОЛЕСЕМ БЕРДНИКОМ У НЬЮ-ЙОРКУ

Олесь Бердник — відомий український письменник, автор науково-фантастичних творів, віршів, есеїв. У нього понад 30 книжок — в Україні та на Заході. Серед найбільш відомих: *Поза часом і простором*, *Шлях титанів*, *Сини Світовида*, *Чаша Артеміди*, *Окоцвіт*, *Зоряний корсар*, *Альтернативна революція біосфери*, *Кажу вам* (щойно вийшла з друку в Нью-Джерзі). Тепер має появитися у Києві *Лабіринт Мінотавра*.

Народився письменник на Херсонщині 1927 року. Його шлях не був легким, бо включає два арешти, ув'язнення та заслання (1949—1955 і 1979—1983). У 1972 р. Бердника виключили зі Спілки письменників України, а 1985 р. прийняли знову.

Під час перебування письменника в Америці ми провели з ним розмову.

— У листі до президента США 1976 р., коли ви просили притулку тут, ви себе назвали автором "переважно футурологічних творів". Чи можете сказати які письменники близькі вам своїм підходом до футуристики, ідеями утопії чи іншими думками, від давніх, як *Новаліс*, *Винниченко*, — до сучасних американських.

— *Новаліс* абсолютно близький мені, головню ідеями. Я навіть в останньому своєму романі уживаю його тезу, що тіло повинно стати духовним, а дух — тілесним. Так, людина повинна одухотворитись настільки, що тоді матиме такі здібності, як Христос після воскресення, коли Він оволодів новим ступенем тіла, що міг проходити крізь стіни. Це не містика. Це справа майбутнього.

Мені також є близьким *Фавст* Гете тим, що в нього і *Мефістофель*, і *Фавст*, і Бог, ангели і люди — всі вони справляють цілість — ніщо не розділяє їх, якщо хтось (*Фавст*) вірить в існування даного духа — він може знайти контакт з ним. Близький мені також американський письменник *Рей Бредбурі*.

— Чи ви знаєте англійську мову і читаєте його твори в оригіналі?

— Читаю зі словником.

— У ваших творах часто пробиваються думки про дружню співпрацю народів — без війни, але з любов'ю, та про зберігання правди й енергії. Чи не подібне також описував *Володимир Винниченко* у "*Соняшній машині*"?

— Дещо так. Знаєте, я пригадую, як моя мати зберегла примірник *Соняшної машини* і я малою дитиною ще читав його. Десь у далекій пам'яті щось залишилось про це, але, справді, не з'явив про що це було, аж у нас цього року почали друкувати

твори Винниченка. Коли він бере аспекти політичні, економічні і т. п., я підношу справу духовности, бо самі земні шляхи не можуть привести до будь-якого рішення.

— *Ви порушуєте часто теми природи й екології, коли ставите примат духа, духовну альтернативу понад державну. Якщо б ви 5-8 років тому мали велику кількість однодумців, чи можна було б запобігти трагедію Чорнобиля?*

— Без сумніву. Тепер є такі чисто наукові можливості, що якщо можна організувати духовний сердечник, велике психологічне кільце однодумців, гармонійно поєднаних, то можна міняти навіть клімат, навіть світові події. Причина причин роз'єднання світу не тільки серед народів, але і самої нації.

— *Отже ви вважаєте, що Чорнобиль — результат чи кара за нашу роз'єднаність?*

— Безумовно кара за відречення від Бога. Людина, яка відрізує корінь, отримує бумеранг. Ми караємо самі себе. Це результат сліпоты.

— *Ви ще давніше закликали зберігати українську мову. Тепер в Україні про цю справу відкрито всі говорять. Чи ще можна завернути процес заникання мови?*

— Можна. У нас закидали джерело води сміттям і відмовлялись від води з джерела. Тому ми опинились у сухому річчизі. Причина ця, що народ зрікся духовного життя.

— *Духовного у ширшому розумінні, чи також церковному? Бо ж наша церква також підтримує саме цей аспект.*

— Безумовно. Церква підтримувала плекання духу, була сторожем його.

— *Ви колись писали у «Космічній казці» про те, як одні сусіди використовують знання і добро інших та привласнюють його собі. Чи це актуальне тепер?*

— Нас дурили інтернаціоналізмом і потребою тільки однієї мови, і через це немає міжнародного братерства. Ось Україна віддає 52 відсотки добра, а дістає 12 відсотків. Це колоніалізм. Нам потрібний суверенітет кожного народу, включно з російським. Тоді не буде конфліктів, які були штучно плекані. Самі росіяни повинні цього вимагати, бож їм сотні років нав'язували імперіалізм. І вони це тепер розуміють.

— *Чи також ті росіяни, що живуть в Україні, чи тільки в Росії?*

— Більше ті, поза Україною.

— *Думаєте, що Україна осягне свій суверенітет?*

— Так, і то з допомогою діаспори, і ще у XX столітті. Ви тільки всі підтримуйте нас, вступаєте в Рух. Ми відновимо Україну — святу і духовну Україну!

Ось, наприклад, 31 серпня у Києві створено кобзарську школу. Відкрив її Борис Олійник. Зголосилося уже 15 учнів, що закінчили 8

кляс (з них 80 відсотків із Західньої України). Вони зацікавлені не тільки вивчати це мистецтво, але уживати кобзу як вогняний меч, обіцяючи, "що мислі і вірші будуть тільки матері України".

— *Які можливості для Руху бути успішним?*

— Якщо увага буде тільки на економіку, то й до ХХІ ст. мало що осягнемо, коли духовний аспект буде загальмований. Не досить помахати прапорами і піти додому до своїх справ. Треба, щоб домінувала духовність, легалізація церков, треба знайти великий синтез людського духу і культури. Ми не зможемо воскресити український народ без духовного аспекту. А треба його буквально воскресити від смерті, від паралічу, від коми.

— *Ви кажете, що в тій комі мало свідомих. Але навіть хоча б українців було 10 відсотків, самих культурних діячів — це також жива частина народу.*

— Вмерло село — основа нації і традиції. Тільки в Галичині ще село не вигасло.

— *Що повинен робити Рух, щоб рятувати народ?*

— Захищати українську мову, культуру, материнство, екологію, але найголовніше — духовність. Нам потрібний хребет народного організму.

— *А яким способом?*

— Для цього нам потрібен Водій. А ним може бути тільки один — Учитель Нового Заповіту — Христос. Але Христос не в абстракції, закований в золоті шати, тільки живий, живий у мові, у традиціях, у піснях, мистецтві, у поведінці, у житті, між людьми.

Потрібно, щоб українці цілого світу стали єдиним духовним організмом, щоб відчували себе навіть на відстані — "як клітина великого тіла".

— *І ви називаєте це тіло святою Україною?*

— Так. Україна повинна стати духовною державою через повернення до Батька Небесного. Так треба жити, немов би поруч нас завжди сиділи і Христос, і Мати Божя. Бо хто вірить у життя — не буде нищити людей, тварин, рослин.

— *Яким способом може єднатися діяспора з Україною?*

— Через туризм, через газети, спільні конференції. Щоб зникла наша розбіжність. Коли ми створимо духовну єдність — тоді осягнемо рівня Духовної України, святої України, яку ніщо не знищить. Навіть нова диктатура. Україна буде вічною, поки хоч двоє українців буде на землі!

Лариса Онишкевич

РОЗМОВА З ЛЕОНІДОМ РУДНИЦЬКИМ ПРО ПЕРЕКЛАД «СОБОРУ» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

— *Торік появилася ваш переклад «Собору». Оригінал вийшов ще у 1968 році, отже більш ніж двадцять років тому. Чим пояснити таку перерву і чи актуальний цей твір ще сьогодні?*

— Зразу ж після появи *Собору* я почав шукати можливості видати його в американському видавництві. Того ж самого року, коли появилася твір, я звернувся до видавництва W. W. Norton в Нью-Йорку і безплідні переговори тривали два роки. Протягом того часу я, на вимогу видавця, переклав перший і останній розділи твору — золота середина чекала свого часу. Я теж подав докладний опис і розгорнуту анотацію. Але коли проєкт мій відкинули, мотивуючи, що немає достатнього зацікавлення українською літературою зі сторони американського читача, я подався до іншого видавця: Dodd & Meand Company. Натрапляючи на великі труднощі і тут (видавництво це згодом теж відмовилося видати *Собор*), я був доволі знеохочений, але заспокоював себе, що самому Гончареві було, мабуть, ще важче, ніж мені, хоч український народ був дуже зацікавлений його твором. Згодом я звернувся до одного видавництва, директором якого є українець. Він взяв від мене 500 дол., але роман не видрукував.

Твір Гончара і сьогодні дуже актуальний. Незважаючи на актуальність національного, релігійного, екологічного питань, на мою думку, найголовнішим у романі є загальнолюдський елемент. Приглядаючись до героїв твору Гончара, таких як старий Лобода, Нечуйвітер і інші, ми бачимо незмінну благородну природу людини. А читаючи про події, що їх описує автор, мимоволі приходиться на думку: так воно було, так воно є і так воно буде. Є тут висловлена велика віра в майбутнє України і в майбутнє всього людства.

— *Наскільки мені відомо, Олесь Гончар колись відвідав університет, де ви викладаєте, і ви мали з ним зустріч. Чи торкалися ви справи перекладу його роману на англійську мову?*

— І так, і ні. Під час свого виступу перед студентами і викладачами Ля Саль університету Гончар відмовився говорити про *Собор*. Це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги часи застою. Я не настоював і сам, у його присутності, розповів аудиторії про *Собор*. У ті часи спілкування з радянськими письменниками мало дуже своєрідний делікатний характер і я старався не зробити письменникові прикростей. Але рівночасно я відчув, без того, щоб він мені про це говорив, що йому буде приємно, коли *Собор* вийде англійською мовою.

— *Чи відомі вам переклади «Собору» на інші мови?*

— Так. Я докладно перечитав німецький переклад, що його зробили Елізабет Коттмаєр та Ігор Костецький у 1970 році, і переглядав переклад польською мовою. Як мені відомо, тепер хтось працює над перекладом на сербо-хорватську. Це дуже добре. Але англomовний переклад, думаю, не менш важливий. Англійською мовою читають мільйони людей у різних країнах світу, включаючи, крім США і Канади, Англію, Австралію та країни третього світу. Англomовний переклад дає можливість ознайомити Нобелівську комісію у Стокгольмі з цим твором чи мати рецензії в англomовних журналах і тим самим спричинитися до поширення у світі знань про сучасну українську літературу.

— *З преси мені відомо, що ви зробили доволі багато у справі роману ще до його виходу.*

— Так. Під час роботи над перекладом я написав статті про життя і творчість Гончара у кількох американських енциклопедіях, подбав, щоб про нього появилася стаття американського вченого Томи Бирда в «Encyclopedia of World Literature in the 20th Century», IV vols, N. Y., 1984. Крім того, я кілька разів виступав на конференціях у США та Європі, читав лекції про творчість Гончара в моєму університеті у Ля Саль. З нагоди десятиліття появи твору надрукував у Мюнхенських «Mitteilungen». Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. Nr. 15 (München, 1979) уривки з роману у перекладі разом з примітками та обширною передмовою.

— *Ви відомий теж як католицький діяч. Як пояснити ваше зацікавлення романом, який до певної міри порушує питання козацького антиуніятського православ'я в Україні? Це питання може й дещо контрoверсійне, але воно цікаве у часи світлого відродження українського католицизму на Україні...*

— Я особливо радий, що ситуація нині змінилася і можна такі питання ставити, що вони тепер на часі. Поперше, сам Гончар, виступаючи недавно в *Літературній Україні*, вступився за легалізацію Української Католицької Церкви в Україні. Та це тільки на маргінесі. Ваше питання потребує більш суттєвої відповіді. Саме тому, що я, як ви ствердили, "католицький діяч", я ціную й шаную українське православ'я. Мене так виховав, можна сказати, св. п. Патріярх Йосиф Сліпий, який не раз, говорячи до наших братів православних, казав: "Я такий православний, як ви католики". Українці, католики і православні, поділяють ту саму церковну традицію, багато більше чинників їх єднають, ніж ділять, ми живемо у добу соборности, екуменізму і мусимо мати взаємопошану один до одного, толерантність і братню любов, згідно з Євангелієм. Ми повинні цінити усі релігії світу, усі ширі релігійні почуття кожної людини.

— *Ваша вступна стаття до перекладу має назву "Олесь*

Гончар — людина та її місія". Яка це місія, якщо розглядати «Собор» Гончара?

— На це найкраще відповів критик Євген Сверстюк у своєму есе "Собор у риштованні", якого я цитую. На мою думку, найважливіше тут, що Гончар, зрештою, як і Шевченко, вчить нас мати відповідальність до майбутнього, до грядущих поколінь. Він явно каже у *Соборі*: а наші нащадки прийдуть і питатимуть, що ви зруйнували, що ви збудували, чим ваш дух трепетав? Місією Олесья Гончара було і є — спричинити духовне оновлення української людини, надати їй почуття приналежності до своєї історії і до людства взагалі.

— *Я ще був молодим письменником, коли вийшов «Собор». Тоді один з моїх колег, нині відомий український письменник, звернув увагу на "важкість" стилю Гончара, але на обговоренні твору у Спільці письменників він промовчав, бо зрозумів значення «Собору» та ситуацію, яка тоді постала. Чи стиль Гончара завдав вам труднощів у процесі перекладу й редагування твору?*

— Безумовно. Були великі труднощі. Перш за все, ці труднощі обумовлені різницею, що існує між українською та англійською мовами. Подруге, стиль Гончара, його інколи, можна сказати, перечулений ліризм, розповідна манера, термінологія металургії — все це робило твір дуже тяжким до перекладу. Врешті, факт, що перекладали ми вдвох, теж дуже ускладнив цілий процес.

— *На титульній сторінці видання стоїть першим прізвище Юрія Ткача з Австралії як перекладача, а тоді ваше. Як це сталося, що при вашій різниці у професіях та великій відстані ви зуміли добре скомунікуватися та "відновити" «Собор» в англійському варіанті?*

— Коли я взявся до праці над *Собором*, я не знав, що на другому кінці світу є ще одна людина, яка поставила собі те саме завдання. Довідавшись про це, я сконтактувався з Ю. Ткачем і ми вирішили об'єднати наші зусилля і наша співпраця була дуже плідна, хоч надто важко робити синтезу двох перекладів. Надіюся, що наш переклад достатній; він перший, але, я вірю, не останній. Досвід мій і Юрія Ткача, який, хочу зазначити, є професійним перекладачем, вказує на потребу створити інформаційно-координаційний центр для перекладів з української літератури.

— *А тепер чисто практичне запитання: як можна заохотити перекладача до такої важкої праці? Чи є якісь фінансові винагороди?*

— Безумовно є. Перекладач може дістати непоганий гонорар, коли його переклад видає комерційне американське чи якесь інше західне видавництво. Та не слід забувати, що досі зацікавлення українською літературою зі сторони американського загалу не надто велике, але це міняється і, можливо, наш *Собор* може спричинитися до цієї так потрібної позитивної зміни. До речі, хочу відмітити, що я одержав стипендію від Національного фонду для

науки і мистецтва (National Endowment for the Humanities), себто від культурної американської установи, яка допомогла мені закінчити працю над англomовним *Собором*, але українські видавництва переважно не платять гонорарів, деякі видання навіть не покривають коштів. Та не ідеться тут про сам заробіток, а про справу української культури.

— Кажуть, що перекладач поезії є "суперником", а перекладач прози "рабом". Як ви відчули себе у тому відношенні, тим більше, коли "рабська" праця була розтягнута на двадцять років...

— Щодо "рабства" то я не знаю, але можна сказати, що *Собор* Гончара полонив мене своєю літературною вартістю і своїми загальнолюдськими ідеями. Я читав його не тільки сам, але й зі своєю дружиною, з дочкою Катериною, яка допомагала при перекладі, і зі своїми студентами. Прийшов час звернути увагу на поширення української літератури в англomовному світі. Нам потрібно створити при НТШ чи при якійсь іншій інституції фундацію перекладу української літератури, щоб цей здоровий духовний корм української культури був переданий молодій генерації українського походження, що живе в англomовному світі.

Ігор Михалевич-Каплан

Grimstead, Patricia Kennedy. «Archives and Manuscript Repositories in the USSR: Ukraine and Moldavia». (Book I: General Bibliography and Institutional Directory). Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1988, 1107 p.

Сучасна технологія нині так швидко розвивається, що дає можливість людям спілкуватися на далекі віддалі за кілька хвилин. Ця технологія також дає можливість збирати дані про різні джерела та досліді. І от живемо в такі часи, коли людина може бути просто перевантажена кількістю інформацій. Часто зустрічаємо труднощі не в тому, чи ці інформації існують, але радше чи існує доступ до них. І якраз бібліотеки відіграють велику роль в організації інформацій та доступу до них. Основна частина кожної бібліотеки — це, власне, та, де знаходяться довідкові матеріали.

На полицях багатьох академічних, а зокрема славістичних бібліотек появилася нова джерельна наукова праця д-р Патриції Гримстед, яка відома нам давно за її великий вклад у славістичні науки. Понад шіснадцять років увійшло в книгу, яка напевно не одному науковцеві придасться в його дослідній праці. Книга «Archives and Manuscript Repositories in the USSR: Ukraine and Moldavia» — це вже третя з черги бібліографія, яку підготувала д-р Гримстед. Перший том включає бібліографію і покажчик установ, в яких знаходяться архіви та рукописи в Москві і Ленінграді. Другий том зосереджується на Прибалтійських республіках (Естонія, Латвія і Литва) та Білорусії, а третій, як вище згадано, на Україні та Молдавії. Цей третій том заплановано видати у двох частинах. Перша частина, про яку іде мова, складається з бібліографії загальних довідкових книг та інформації про ті установи, де зберігаються архіви і рукописи. Друга частина, яка підготовляється до друку, має за мету подати історичний огляд розвитку архівів та зберігання документації в Україні й Молдавії. Цей том був задуманий на те, щоб зорієнтувати науковців, які плянують займатися дослідями в Україні чи в Молдавії, де, що і як знаходяться певні архівні чи рукописні матеріали. Бож, як знаємо, праця кожного досвідченого науковця зв'язана з джерельними документами. Подруге, як д-р Гримстед пояснює у своїй передмові, ця бібліографія допоможе науковцям прослідити і перевірити різні інформації для тих праць, які не вимагають подорожі в Україну чи в Молдавію. А потретє, цей том стає допоміжним джерелом для бібліотек, щоб бути ще краще

зорієнтованим у сучасних довідкових джерелах. Ті, які добре обізнані з попередніми томами, побачать, що укладач-автор дотримується подібного формату в організації матеріялу. Д-р Гримстед починає цей том із загальних бібліографій тих архівів, які зберігають рукописи та документальні матеріяли на історичні, археологічні, літературні, мовні, музичні та ряд інших наукових тем. Наступний покажчик подає назви установ у Києві, в Київській області, у Львові, у Львівській області, в Харкові та Харківській області і далі в 22 інших областях України і їхніх головних містах. Остання частина складається з покажчика установ у Молдавії. До кожної інституції укладач-автор подає ширший опис та її історію, включно з бібліографією предмету і які матеріяли в ній знаходяться. Кожний бібліографічний опис включає не тільки ім'я автора, заголовок книжки та основні бібліографічні дані, але й подає коротшу чи довшу анотацію, залежно від доступності інформацій авторові. Додатково кожна бібліографічна назва має число мікрофішу Inter Documentation Company. (Це підприємство або має вже ці довідкові книги на мікрофішах або незабаром буде мати). У додатку укладач-автор включає різні корисні інформації. Одна частина описує процедури та пояснює що потрібно, щоб одержати доступ до тих установ, де знаходяться матеріяли.

Наступний розділ подає географічні назви України та Молдавії не тільки українською чи молдавською, але й іншими мовами. Закінчується він покажчиками, які упорядковані за авторами, заголовками видань і предметами з вигідними відкликами до окремих підрозділів і чисел бібліографічних назв чи архівів.

Праця Патриції Кеннеді-Гримстед є першою і єдиною вичерпною щодо описів архівів України. Цей том напевне послужить не одному вченому, який займається українською проблематикою. Можемо дійсно подивляти авторку за її унікальне видання та очікуємо закінчення другої частини, щоб мати ширший та більш повний образ стану архівів України.

Наталка Лончина

УКРАЇНСЬКА ПРЕСОВА АГЕНЦІЯ

Повідомлення ч. 1, 3 січня 1990 р.
Київ

Повідомлення Товариства Робітників

28 листопада у Києві відбулися збори робітників 40 підприємств міста. Обговоривши проекти Програми та Статуту Товариства Робітників, збори ухвалили:

1. Виступити з ініціативою створення Т-ва Робітників;
2. Затвердити 3 робочі комісії: редакційну, організаційну, інформаційну;
3. Продовжити обговорення проектів Програми і Статуту.

Звернення Товариства Робітників

Робітники України!

Ми, робітники київських підприємств "Арсенал", "Генератор", "Буревісник", "Київенерго", "Ленкузня", "Станкозавод", "Маяк", КМЗ, "Електроприлад", телефонної мережі та інших підприємств міста, об'єдналися у Т-во Робітників м. Києва з метою координації наших дій у перебудовних процесах, що відбуваються у країні.

Ми заявляємо про нашу солідарність та взаємну підтримку в боротьбі за права робітників, усіх трудящих, у боротьбі проти переслідування будь-якого з нас адміністрацією, про підтримку справедливих вимог робітників до адміністрації та уряду, об'єднання зусиль у виборчій кампанії. Ми домагатимемось перемоги на виборах наших кандидатів-робітників і представників інших прошарків суспільства, які піднімають проблеми робітників і мають у своїх програмах реальні плани усунення командного стилю керування країною.

Ми закликаємо робітників України повідомляти про робітничі осередки на заводах і фабриках, приєднуватись до робітничого руху, нарощувати силу і міць робітничого слова, щоби з рабів перетворитися на рівноправних учасників вирішення долі республіки, вибору шляху поступу.

НІ — командно-паразитуючій системі!

ТАК — братству робітників України!

Оргкомітет для підготовки
Конференції Т-ва Робітників України

УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКОТАТАРСЬКІ ФОЛКЛЬОРНІ ЗВ'ЯЗКИ

Айше Сейтмуратова

Щоб обґрунтувати та розкрити глибини фолкльорних зв'язків двох народів, треба заглянути до історії.

Археолог професор М. А. Міллер у своїх начерках *Дін і Приозів'я в стародавні часи* пише: "В історії Руси-України тюркські племена грали дуже важливу роль, і залишені ними пам'ятки знаходяться всюди в Україні, в Пороссі, так само як і в басейні Донця-Дону. Особливо посилилися зв'язки східних слов'ян з тюрками за половців (які також належать до тюркських племен). Це сталося завдяки постійним родинним зв'язкам: сини Володимира Мономаха (Юрій і Андрій) одружилися з дочками ханів Аепи Осеневича та Тугоркана. Святослав був одружений з дочкою хана Аепи Гиргеневича, Володимир Ігорович — з дочкою хана Коняка, Мстислав Мстиславович Галицький — з дочкою хана Хотяна та інші. До цього треба додати і мирне співжиття, у висліді чого досить швидко обрусіли, зовсім розчинившись в слов'янській масі, печеніги і особливо тюрки, коуї та берендичі в Пороссі, в Посуллі та на кордонах Чернігівщини. Таке значне й тривале змішування тюркських племен з наддніпрянськими слов'янами не могло не відбитися і на антропологічному типі українців, особливо в басейні середнього Дніпра, де населення значною мірою придбало більш-менш чітко виражені тюркоїдні риси. Ці тюркські впливи відбилися також і в матеріальній культурі — в українській кераміці, орнаменті тощо".

Крім того, близькі та родинні взаємини дніпровських слов'ян з тюркськими племенами відбилися і в мові. Безліч слів з тюркськими (кримськотатарськими) коренями збереглися і в сучасній українській мові. Серед них: "кавун" — від половецько-кримськотатарського "коун", "кобза" — від кримськотатарського "кобуз", "ухнал" — від кримськотатарського "нааль", "килим" — від кримськотатарського "клим", а також "каюк", "байрак", "арян", "харциз" та інші.

Фолкльорні зв'язки українців і кримських татар свідчать про міцність і важливість українсько-татарських стосунків.

Це особливо помітне в жанрі прислів'їв. Професор Музафаров у своїх начерках *Російсько-тюркські фолкльорні зв'язки* пише: "У фолкльорі українців і татар існує більше ста прислів'їв, схожих між собою буквально. Наприклад: «Добрий товар сам себе хвалить» — «Яхши тавар озь озюн макътар»; «Чи в камінь головою, чи

каменем у голову — однаково» — «Ал башны ташкъа ур, ал ташны башкъа — эписи бир»; «Куй залізо, поки горяче» — «Демирни къызгъандаур» та інші». Близькість українських і кримськотатарських прислів'їв ще раз указує нам на їхнє культурно-історичне походження.

Деякі вчені пояснюють схожість прислів'їв впливом на український фольклор тюркських прислів'їв. Наприклад, "Хата з дітьми — базар, а без них — кладовище" текстуально збігається з татарським "Балалы эв базар, баласыз эв мезар". Татарською мовою прислів'я римоване, а українською — ні, що ще раз підтверджує запозичений характер прислів'я в українському фольклорі.

Численні українські та тюркські (татарські) тотожні прислів'я, що зустрічаємо у фольклорі інших народів, з'явилися незалежно одні від одних. Прикладом історико-топологічних українсько-татарських прислів'їв можуть бути такі: "Панської роботи не переробиш" — "Байнынъ иши битмез", "Нема диму без вогню" — "От думансыз олмаз", "Нагинай гілляку, доки молода" — "Агъач яшлыкъта майышыр".

Дуже помітні зв'язки українського й татарського фольклору і в ділянці анекдот. У своїх начерках *Російсько-тюркські фольклорні зв'язки* професор Музафаров пише: "Серед українських анекдот нам удалося виявити понад п'ятдесят таких, які схожі з аналогічними анекдотами тюркських народів. Про ступінь близькості таких анекдот можна судити, наприклад, з текстів українських і татарських анекдот". Наведемо приклад:

Іде чоловік на ослі, а син-підліток біжить за ним позаду. Один перехожий і каже: "Це зовсім не годиться, батьку, що ти сам їдеш, а твій хлопчик біжить ззаду. В тебе ж сильніші ноги". Батько тоді злізає й садить сина на осла. Другий перехожий звертається до хлопця й каже: "Недобре, хлопче, що ти їдеш, а старий батько за тобою шкутильгає! В тебе ж більше сили!" Після цього вони сіли вже обидва на осла.

Третій перехожий побачив це і каже: "Які безсовісні два бовдури! Сили вдвох на бідну слабу тварину і їдуть хоч би що! Нема кому взяти ломаку та провчити їх як слід!" Тоді батько і син злізли з осла та пішли пішки: один — з одного боку, другий — з другого.

Іде ще один перехожий і сміється: "Ну й зібралися два розумні дурні! Хіба ж не розумніше було б одному їхати на ослі, потім другому?" Після цього батько зв'язав передні ноги осліві, син задні, взяли довгий дрючок, просунули його крізь зв'язані ноги та понесли осла на плечах.

Отак стається людям, які живуть чужим розумом і хочуть усім догодити.

Аналогічні анекдоти мають і кримські татари. Деякі кримсько-татарські анекдоти мають паралелі і в інших жанрах українського

фолкльору. Наприклад, татарська анекдота про те, як знайшли чобіт, дуже подібна до деяких українських казок про литовців. Дуже близькі та схожі між собою численні українські і татарські казки та загадки. Кримські татари запозичили у слов'ян, зокрема, в українців, такі прислів'я як "Недарма говориться, що діло майстра боїться" — "Иш, устасындан къркъяр", "Лисий лисого здалека бачить" — "Балакъчы балыкъчыны узакътан корер" та інші.

Зв'язки українців з тюркськими народами були досить тривалі. Як свідчать історики, кілька сторіч перед навалою монголів (яких на Русі називали татарами) на Русь, між слов'янами та тюркськими народами існували різноманітні зв'язки: військові, політичні, економічні, культурні та побутові. Описуючи походження запорозьких козаків, Микола Гоголь писав: "То було строкате збіговисько найвідчайдушніших людей прикордонних націй. Дикий горянин, пограбований росіянин, польський хлоп, що втік від деспотизму пана, навіть утікач від ісламу татарин, можливо, поклали початок цьому дивному товариству по той бік Дніпра... Від цього змішання риси їхніх облич, спочатку різнохарактерні, одержали одну спільну фізіономію, більш азійську. І ось зформувався народ, що за вірою та за місцем проживання належав до Європи, але одночасно за способом життя, звичаями, одягом цілковито азійський".

Українсько-кримськотатарські фолкльорні зв'язки виникли ще в добу Київської Русі і послідовно розвивалися. Проте ці зв'язки слабнуть після так званого входження України до складу Росії, особливо після захоплення Криму Росією. Таким чином ми бачимо, що виникненню та розвитку фолкльорних зв'язків сприяють такі фактори, як тривале спільне життя в сусідстві та на спільній території, багатовікові політичні, економічні, культурні, побутові та інші взаємини народів. Фолкльорні зв'язки не лише взаємозбагачують культуру народів, але й зближують їх.

CONTINUA ДО «PROLEGOMENA
ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ХАХЛАЦЬКОЇ МОВИ»

Помітив цікаву річ: українцям в певних умовах властива така глибока безкомпромісність, що вона перетворюється в звичайнісіньке тоталітарне мислення. Ми хотіли б, щоб всі і думали, так як ми, і діяли, і розмовляли, словом, щоб усі були однакові. Спочатку я припускав, що це — риса українця з СРСР і навіть мав пояснення цієї особливості. Ну, думав, що тут дивуватися: десятки років тоталітаризму, а перед тим сотні років російського царизму виховали в людей різко негативне ставлення до тих речей, які суперечать їх світоглядові. Але, як приїхав на Захід, я із здивуванням побачив, що ті ж риси притаманні також представникам нашої нації, котрі виховані в демократичних західних умовах. Все, що хоча б трохи відрізняється від особистого погляду, відразу засуджується, як шкідливе і чуже українському духові. Причому кожен вважає, що саме він має право вирішувати: ось — наше, українське, а це — чуже. Все це мені дуже нагадує відому фразу зі сталінських часів: "хто не з нами, той проти нас". Ми не хочемо прийняти дійсність такою, якою вона є і відповідно будувати свою стратегію. Таке враження, що в своїх діях і судженнях ми користуємося не розумом, а інстинктами, котрі примушують діяти не стосовно до обставин, а так, як це запрограмовано в нас генетично. Століттями ми обов'язково знаходили один в одному лише те, що нас поділяє. Навіть скрайні обставини не могли об'єднати нас, примусити сказати один одному: "Ми — українці, і це головне". В знаходженні того, що нас різнить ми стали віртуозами. Примудряємося бачити ворога серед своїх же людей і в презирстві до тих, хто навіть не зі своєї власної волі чимось відрізняється від нас, відкидаємо всіх і все, навіть не спробувавши знайти спільну мову. В нас чомусь не виникає сумніву, що при різних поглядах на ті самі речі ми не повинні зневажливо ставитися один до одного, адже за плечима нашої нації тисяча років християнства, яке вчить, що ми — Божі діти і перед Ним — всі рівні.

Ось в числі *Сучасности* за липень—серпень минулого року появилася стаття з черговою спробою ще одного розмежування українців на вищу і нижчу кляси. До усіх вже існуючих партійних (бандерівець — мельниківець), регіональних (східняк — галичанин; із західнього світу чи з комуністичного), релігійних (католик — православний; патріархальник — непатріархальник) розрізень пан

Баюрський намагається, так би мовити, теоретично обґрунтувати введення ще одного поділу, тепер вже на основі вживаної граматики.

Стаття має певну специфіку — в ній наука пробує поєднатися з фейлетоном, а об'єктом глузування є отой, стільки вже разів осміяний, хохол. Ах, пане Баюрський, пане Баюрський, що ж Ви чините, над ким насміхастесь? Це ж наше нещастя, що ми, одна з великих націй, мусимо робити починання — і розумні, і не дуже, щоб зберегти нашу мову!

Я сам недавно емігрував з СРСР і хочу, з Вашої ласки, пане Баюрський, зарахувати себе до тих, кого Ви презирливо називаєте хохлами. Так, я, як і всі, хто проживає в так званій Радянській Україні, вивчав ту граматику, котру називають на Заході "совєтською". І яка б та совєтська граматика не була, як не крути, — кращі сучасні українські літературні твори написані саме в Україні і на основі тієї осоружної Вам граматики. Звичайно, у вільному західньому світі кожен українець може сам вибирати собі ту граматику, яка йому до вподоби. І до української мови нікому тут немає діла, крім самих тих п'яти мільйонів українців в діаспорі, які дотепер не можуть прийти до спільної думки, що ж все таки взяти за основу своєї мови. Одні кажуть, що так звану граматику Голоскевича, інші наполягають на т. зв. наркомосівській, ще інші плодять дивовижну суміш з однієї й другої, та ще й додають граматичні конструкції, які вживались лише в їхньому регіоні на Україні сорок років тому. До сього часу не можуть вирішити чи писати "ідеалізм", чи "ідеалізм", "грунт", чи "грунт", теоретично обґрунтовують, що слово "хрещення" має бути "хрищенням". Приклади можна множити і множити. Старше покоління веде словесні баталії, а їх діти, дивлячись на цю недостойну великого народу метушню, потихеньку переходять на англійську, французьку, німецьку чи якусь іншу, залежно від обставин, мову оточення. Бо їх батьки, засліплені своїми амбіціями, вже перестають реально бачити світ. І нікому до голови не прийде: а що ж про це все думають на рідній землі, що там потребують? Крім загальної фрази, що українська мова знаходиться в катастрофічному стані, чи хтось, крім патетичних вигуків "Рятуймо нашу мову!", запропонував розроблену на довший термін програму дій для порятунку ситуації, але так, щоб це стосувалося не лише Заходу, але й українців в Україні? Зате всі впевнені: ті, в Україні, мають низький рівень національної свідомости, примітивні й затуркані, перебувають в летаргійному сні і тільки ми тут, на Заході, знаємо, що потрібно українцям. Невже справді можна не рахуватися з думкою тих, як не як, а 50 мільйонів українців в СРСР? Може вони також мають нам що сказати? Дехто й досьогодні не розуміє, що ніколи, в жодні історичні часи, еміграція не визначала розвитку материнської національної культури;

вона могла робити свій внесок, але не більше. Бо не штани до гудзика пришивають, а гудзик до штанів.

Я не намагаюся захищати радянську граматику саму по собі. Справа тут не в граматиці, а в тому, що Ви дозволяєте собі тон, неприпустимий в цивілізованому світі. Так, справді, сучасна так звана українська радянська граMATика була в свій час перероблена, щоб ототожнити її з російською. І це наше лихо, пане Баюрський, і насміхатися з цього не варто. Ваша позиція неконструктивна, вона нікуди не веде. Не Ви перший пропонуєте відкидати все те, що приходить з України. Але, пане Баюрський, давайте проаналізуємо, що може запропонувати діаспора і не для того, щоб протиставити досягнення українців з СРСР і з діаспори, а для реалістичної оцінки ситуації. Так само, як і в СРСР, в українській діаспорі цілком не вироблена українська наукова термінологія. Кожна західня українська газета має свою граматику, якої фанатично дотримується, і застерігає собі право змінювати правопис дописувачів, згідно з власними уподобаннями. Щодо перспектив збереження хоча б тої української мови, якою користувалося старше покоління, то й тут шанси дуже мізерні.

Вже від початку мого перебування на Заході я часто чув вирази: "я то люблю..." замість "мені це подобається", чи "взяти автобус", "взяти знимку", які є породженням англійського способу мислення "I like that...", "I take bus...". Може, ідучи за Вашим прикладом, пане Баюрський, треба було б тих людей також якось обізвати? А як назвати тих українців, які приїхали з Польщі і мають спосіб мислення і побудову фраз, що походять з польської граматики? Коли в перші тижні Чорнобильської катастрофи радянське телебачення подавало інтерв'ю з тими нещасними жителями приграничних з Білорусією сіл, які у своєму незнанні говорили, що все добре, що живуть і почувають себе чудово, то вони і лексику, і навіть фонетику вживали на білоруський манір. Що ж, давайте і їм почепимо якийсь ярлик, бо вони не є стовідсоткові українці, як Ви, пане Баюрський. Алеж нічого подібного: саме вони — справжні українці, бо в умовах, коли навколо розмовляють чи то англійською, чи то польською мовою, чи спеціально все роблять, щоб російська мова підмінила українську — люди, яким набагато легше розмовляти мовою середовища, все таки тримаються своєї, може не такої гарної, як хотілося б, мови, — варті доброго слова, а не Вашої глумливої статті, пане Баюрський, чи як Вас там насправді звати. Не можу зрозуміти мети, задля якої написана Ваша стаття. Чи Ви хочете показати читачам *Сучасності* на Заході, який Ви знавець української мови? Бож добре знаєте, що цей, один з найсолідніших західніх українських часописів, на жаль, рідко потрапляє до СРСР. Чи, може, хочете переконати себе й деяких Ваших однодумців, що все, що походить з сучасної України, нічого не варте?

Та найгірше те, що Ви маєте рацію — українська граматика засмічена; інакше можна було б зігнувати Ваш пасквіль на український народ. Невже, якщо Ви справді науковець, ті ж проблеми не можна було викласти по-людськи, з розумінням трагедійності ситуації, замість недостойного блазнювання? Так, справді, багато українців з СРСР вживають російський спосіб побудови фраз і це — їх лихо; хочеться цього, чи ні, але мова, як живий організм, зазнає не лише корисних впливів. Щастя, що вона ще й дотепер збереглася в Україні, незважаючи на тристалітнє чужинецьке панування. Хто ж дав Вам моральне право зневажливо говорити про тих людей, які, можливо, несвідомо, користуються граматичними конструкціями російського походження? Чи знаєте Ви, що ті ж люди на мітингах висували вимоги надати українській мові державний статус, вимагають узаконити національні символи, а коли при розгоні цих мітингів їх б'ють молодики з вгодованими пиками, то б'ють їх, перефразовуючи відомий анекдот, не по граматиці, а по обличчі? А Ви, пане Баюрський, перебуваючи під надійною охороною західньої демократії, дозволяєте собі теоретизувати, хто справжній українець, а хто — ні. Якщо ж так широко вболіваєте за чистоту нашої граматики, то чому б Вам не повернутися в Україну і там боротися зі всіма негідниками з Академії наук УРСР, Спілки письменників, Спілки журналістів, які поганяють нашу мову? Це було б достойне втілення Ваших блискучих знань. Але ж ні, Ви "показуєте дулю в кишені", бо знаєте — це Вам нічим не загрожує, ба, навіть, на всяк випадок, прикриваєтесь псевдонімом!

В той час як хохли в Україні борються зі своїми далеко нелегкими проблемами, Ви з олімпійської висоти свого західнього добробуту царським жестом ділите людей на краших і гірших. І якщо таке розрізнення українців — єдиний плід Вашої наукової діяльності, то результати її, вибачте, — нікчемні. Справжній український інтелігент ніколи не дозволяв собі насміхатися з чужого лиха, тим більше — з лиха свого народу. Але це стосується тільки справжнього інтелігента.

Юрій Шпір

Фейлетон Д. Баюрського заторкнув болочу тему. І якщо тон гострий, то це тому, що справа важлива. Автор не насміхається над тими, що не знають української мови, тільки над тими, що повинні розуміти, що роблять і як говорять. Авторіві добре відома система життя й освіти поза залізною заслоною. — Ред.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Вельмишановний Пане Редакторе!

У числі 7-8 за липень—серпень 1989 р. Ви надрукували статтю "Prolegomena до характеристики хахлацької мови" якогось горе-писака та ще й літературознавця, який заховався за псевдонімом Демонодор Баюрський.

Передплачую *Сучасність* вже років десять і вважаю цей журнал одним з найкращих на еміграції, тому я дуже обурений тим, що Ви помістили таку брудну писанину. Як можна боронити щось "світле і недоторкане" брудною лайкою? Автор у цій короткій статті повторив слово "хахол" та похідні від нього "хахлацький", "хахлаччина" не менш як 80 разів, що осквернює не лише самого автора (на що він уповні заслужив), але, на превеликий жаль, і журнал, який це надрукував.

Такий грубий підхід до мовного питання найбільше шкодить нам самим. Тепер, коли знов неначе повіяло відлигою на рідних землях і наші брати починають з великим трудом випрямляти спину, ми їх голоблем по голові: ви, хохли, не знаєте рідної мови! Замість того, щоб намагатися допомогти їм пізнати "хто ми, ким, за що закуті", заводимо між собою базарну сварку: хто з нас істинний українець, а хто "презренный хохол". Це якраз те, чого Москві треба!

Леонід Плющ не володів достатньо українською мовою, коли вийшов з пекла, і написав *У карнавалі історії* російською, але він зумів зробити більше для добра української справи, ніж усі наші емігрантські мовні пуристи, які пролили бочки чорнила на такі "важливі" теми як: слід чи не слід називати на ім'я та по батькові, або як писати — *в Україні* чи *на Україні*.

Замість того, щоб усіх, хто спотикнувся на слові, мазати хохлацьким дьогтем, доцільніше було б атакувати справжніх русифікаторів, як ось Щербицький, "преподобний" Філарет або доктор історичних наук (читай: доктор від русифікації) Г. Сергієнко, який готує до друку "Историю запорожских казаков" Дмитра Яворницького мовою "оригіналу" — російською, та їм подібних. Ось ці "презренні хохли" шораз сміливіше виступають проти гнобителя і хоч знають, що з Москви знов може подути кривавою пургою і їхні голови можуть покотитися, але ж підписують свої виступи повним іменем, а наш "хоробрий лицар" заховався за псевдонімом, хоч йому нічого не загрожує. Нападає на інших за засмічування рідної мови, а сам почав заголовок латиною без найменшої на те необхідності, хібащо аби похизувати своєю ерудицією. Та й псевдонім вибрав собі не

абиякий. Демонодор, здається, грецького походження та й неначе натякає на нечисту силу, але зате Баюрський — це наше рідне та ще й дуже влучне слово. Баюра — ковбаня на дорозі, наповнена болотом або іншою нечистю. Це якраз дуже підходить до змісту "шедевру" — грязюка і нечисть, яку слід обходити десятою дорогою!

Я не письменник і не мовознавець, але й мені такі слова як *болільник, витоки, училище* та чимало інших стають поперек горла, алеж є тепер важливіші справи на порядку денному. А коли дійсно заходить необхідність порушувати мовні проблеми, то слід це робити на науковому рівні, а не котитися в баюру!

7 вересня 1989 р.

З пошаною
Іван Шумук

Про авторів

Емма Андієвська — поетка, автор багатьох романів, збірок поезій, найновіша *Архітектурні ансамблі* ("Сучасність", 1989); редактор радіомовлення в Мюнхені.

Софія Майданська — поетка і перекладач. Авторка кількох збірок поезій. Живе в Києві.

Юрій Покальчук — доктор філологічних наук, автор книг про американську та південно-американську літературу. Письменник, автор багатьох повістей і збірок оповідань. Живе у Києві.

Микола Мушинка — етнограф і літературознавець, автор численних наукових публікацій і розвідок, між ними *Книжкового знаку шестидесятиників* (1972). Живе у Пряшеві.

Валеріян Ревуцький — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут і Торонтський університет. Професор-емерит університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* (1955) і *Нескорені березильці* (1985). Постійний співпрацівник *Сучасности*.

Володимир Малинкович — публіцист, працює для радіо "Свобода". За фахом — лікар.

Богдан Чайківський — економіст, живе в США.

Надія Світлична — член Української Гельсінкської Спілки, громадська діячка.

Микола Чубук — публіцист, живе в Києві.

Тетяна Кардиналовська Пилипенко — дружина письменника Сергія Пилипенка, перекладач, автор повістей та споминів *Невідступне минуле*. Живе коло Дітройту.

Щоб дані про авторів були якнайкомплектніші, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1990 РІК:

	ОДНО ЧИСЛО:	РІЧНО:
<i>Німеччина:</i>	9 DM	90 DM
<i>Великобританія:</i>	3 фунти	30 фунтів
<i>Канада:</i>	6 кан. дол.	60 кан. дол.
<u>всі інші країни:</u>	5 ам. дол.	50 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра-</i> <i>лія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Канада:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Арген-</i> <i>тіна:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>С. Ш. А.:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892 [Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]
<i>Велико-</i> <i>британія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL		
<i>Ізраїль:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam	<i>Швай-</i> <i>царія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Telefon: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

«СУЧАСНІСТЬ» 1989, 12 — РУХ

Тарас Гунчак, головний редактор
1989, 320 стор., видання в твердій, ілюстрованій обкладинці. Ціна: 15,00 ам. доларів
РУХ — ось найновіше наше видання, груднева книга (1989) місячника Сучасність. Це поширене число публікації з'являється спеціально в твердій оправі, щоб дати в руки ширшому від його передплатників кола читачів збірку матеріалів з великої історичної події — Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову (8-10 вересня 1989, Київ). Книга вміщає документи ще з-перед, як і вже після відбуття з'їзду, спогади про хід засідань, виступи учасників, тексти доповідей — оригінальні матеріали чи в передруці, інтерв'ю, знімки тощо. В збірці серед авторів представники офіційні і неформали, українці і неукраїнці, учасники найновішого зрушення, яке почало діяти в Україні під назвою — РУХ.

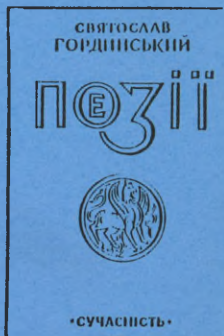
Святослав Гординський

ПОЕЗІЇ. Вірші оригінальні і перекладні

1989, 447 стор. Обкладинка автора, тверда оправа, безкислотний папір.

ISBN 3-89278-022-6 Ціна: 25,00 ам. доларів

Наша найновіша збірка — вибір поезії Святослава Гординського містить 15 циклів віршів та численні авторіві переклади з творчости неукраїнських поетів. Книжка ілюстрована репродукціями авторових і інших мистецьких творів, обкладинок з раніше опублікованих його збірок, знімками з родинного альбома.

*** Олександра Черненко: ЕКСПРЕСІОНІЗМ У ТВОРЧОСТІ
ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА**

1989, 280 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-021-8 Ціна: 15 ам. доларів

Авторка наświetлює свосвідний український характер експресіонізму Стефаніка в зіставленні з творчістю С. Пшибишевського, вказує на подібності з ф. Кафкою, ван-Гогом, Е. Мунком, Г. Траклем і ін.

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUCASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У всіх інших країнах:

Sucasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89 Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933